

TÜRKİYE'DE DİN OLGUSU BAĞLAMINDA SİVİL TOPLUMUN İMKÂNI: ŞANLIURFA'DAKİ SİVİL TOPLUM KURULUŞLARI ÖRNEĞİ*

Deniz YILDIZ

Uzman, MEB

<https://orcid.org/0000-0003-0702-1958>

denisyildiz8@gmail.com

Dr. Öğr. Üyesi Esra ASLAN TURAN

Dicle Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Sosyolojisi ABD.

<https://orcid.org/my-orcid?orcid=0000-0002-3929-7716>

esraleyl@gmail.com

doi: 10.31834/ortadoguvegoc.1119791

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 22 Mayıs / 22 May 2022

Kabul Tarihi / Accepted: 19 Haziran / 19 June 2022

Yayın Tarihi / Published: Haziran / June 2022

Yayın Sezonu / Pub Season: June / Haziran

Atıf / Cite: Yıldız, D. (2022). Türkiye'de Din Olgusu Bağlamında Sivil Toplumun İmkânı: Şanlıurfa'daki Sivil Toplum Kuruluşları Örneği. *Ortadoğu ve Göç*, 12(1). ss. 143-194

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal

içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and checked via a plagiarism detector.

* Bu makale, "Yıldız, D. (2021). Şanlıurfa'da Suriyeli Sığınmacılara Yönelik STK Faaliyetlerinde Din. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Dicle Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır." isimli yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

Öz

Sivil toplum kavramı, ilk çağdan günümüze kadar tartışma konusu olmuştur. Aydınlanma dönemine kadar devlet ve siyasi erk ile özdeşleştirilen kavram; bu dönemden itibaren devlet, hükümet gibi siyasî organlardan görece bağımsız olan alanları ifade etmek için kullanılmıştır. Kavramın ilişkilendirildiği alanların başında ise din olgusu gelmiştir. Batı’da yapılan tartışmalar; dinin sivil topluma kaynaklık etmesi veya Hıristiyanlık dışındaki dinlerin sivil toplumla ne kadar uyumlu olabileceği konusuna yoğunlaşmıştır. Ortadoğu, Asya ve daha özelden Türkiye’de ise araştırmacılar sivil toplumun var olup olmadığı ya da tarihsel görünümü ile (vakıf, cemiyet gibi) meşgul olmuştur. Sivil toplum ve din münasebetine dair bu teorik tartışmaları sınamak amacıyla Şanlıurfa’daki STK’ler ile bir dizi görüşme yapılmıştır. Çalışmamızda, konuya dair kuruluşların bakış açısını daha iyi yansıtabilmek için nitel araştırma yöntemi ve yarı yapılandırılmış görüşme tekniği tercih edilmiştir. Dolayısıyla çalışmamızın verileri Şanlıurfa’daki 24 STK ile yapılan görüşmelere dayanmaktadır. Söz konusu görüşmeler sonrasında STK’lerin sivil toplum- din münasebetine dair düşünceleri üç tema altında (*İslami Eğilimli STK’ler, Dinin Araçsallaştırılmasına Karşı Çıkan STK’ler, Dinî Bir Kimlikle Anılmak İstemeyen STK’ler*) değerlendirilmiştir. Şanlıurfa özelinde STK’lerin konu hakkındaki teorik tartışmalardan uzak bir şekilde dinî fikir ve misyonlara açık olduğu, kendinden farklı inanç ve görüşlere yönelik şiddet eğiliminde bulunmadıkları, ayrıca doğrudan dinî gayeleri olmayan STK’lerin fikirlerinin katı bir din karşıtlığına dönüşmediği tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Din Sosyolojisi, Sivil Toplum, Sivil Toplum Kuruluşları, Oryantalizm, Şanlıurfa.

The Possibility of Civil Society in the Context of Religion in Turkey: The Case of Non-Governmental Organizations in Şanlıurfa

Abstract

The concept of civil society has been discussed since ancient times. The concept identified with the state and political power: It was used to express areas that were relatively independent from political organs such as the state and government until the Enlightenment period. The phenomenon of religion is a prominent concept associated with civil society. Debates in the West have focused on whether religion is a source of civil society or how compatible non-Christian religions will be with civil society. In the Middle East, Asia, and more specifically in Turkey -as the birthplace of the concept is West and Europe- researchers have been busy with whether there is a civil society in these geographies or their historical appearances (such as foundations, societies). To test these theoretical discussions on the relationship between civil society and religion, a series of interviews were held with NGOs in Şanlıurfa. In our study, qualitative research method and semi-structured interview technique were preferred in order to better reflect the perspective of institutions on the subject. Therefore, the data of our study is based on interviews with 24 NGOs in Şanlıurfa. After these interviews, the thoughts of NGOs on the relationship between civil society and religion were evaluated under three themes (Islamic-oriented NGOs, NGOs that oppose the Instrumentalization of Religion, and NGOs that do not want to be associated with a religious identity). As a result of our study, it has been determined that NGOs are open to religious ideas and

missions, they are far from theoretical discussions on the subject, they do not show violence against beliefs and opinions different from their own, and they do not show violence against the ideas of others. NGOs that do not have direct religious goals do not turn into strict anti-religion.

Keywords: Sociology of Religion, Civil Society, Non – Governmental Organization, Religion, Orientalism, Şanlıurfa.

Giriş

Sivil toplumun kavramsal temeli, Antik Yunan filozoflarının fikirlerine kadar uzanmaktadır. Aydınlanma felsefesine kadar kavram, bütün düşünürler arasında çoğunlukla devlet ve yönetim erki ile aynı manaya gelecek şekilde kullanılmıştır. Ayrıca buradaki anlamıyla sivil toplumun üyesi olmak demek; bir devletin yasasına bağlı, onun yurttaşı olmak, dolayısıyla diğer vatandaşlara zarar vermeyecek şekilde yükümlülük altına girmek demektir. Sivil toplum, uzun bir dönem devletle eş değer olarak görülmesine rağmen her zaman gündemde olan bir kavram olmamıştır. 18. yy. a gelindiğinde, toplumsal sözleşmecî filozoflar tarafından tekrar gündeme getirilmiştir. Söz konusu dönemde, kendinden önceki süreçte kullanıldığı anlamından tamamen zıt bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır (Aktay, 2015, ss. 293-296). Kavram, bu dönemden itibaren daha çok despotik bir toplum ve yönetime karşı halk iradesinin gözetildiği bir eğilimle ilişkilendirilmiştir.

Aydınlanma felsefesinin fikirsî karşılıklarının Fransız Devrimi ve Sanayileşme atılımları ile somutlaşmasından itibaren sivil toplum, demokrasi kavramı ile daha sık ilişkilendirilmeye başlanmıştır. 20. yy. da sivil toplum meselesi, Avrupa'daki sosyal bilimler alanında yapılan tartışmalar arasında önemli bir yer tutmuştur. Kavramın en çok tartışıldığı bağlamdan biri de din ile olan münasebetidir. Avrupa ve Amerika'da yapılan bazı çalışmalarda din, sivil toplumun kökeni olarak ele alınırken bir kısım çalışmalarda da Hristiyanlık dışındaki inançların sivil toplumla ne derece bağlantısı olduğuna yoğunlaşılmaktadır (Çekin, 2013, s. 29). Avrupa ve Amerika'da, demokratikleşme hareketleri ile ilerleyen bu tartışmalar, modernleşme idealini benimseyen ve dolayısıyla Batı'ya öykünen ülkelerde de

gündeme gelmiştir. Bu minvalde Ortadoğu, Asya ve daha özelde Türkiye’de 20. yy. dan itibaren bu ilişkisellik ve tarihsel tecrübe irdelenmeye çalışılmıştır.

Türkiye’de yapılan araştırmalarda sivil toplum, sivil toplum kuruluşları ve din münasebeti hakkında teorik literatürün geniş olduğu görülmektedir.¹ Ancak sivil toplum kuruluşlarında dinin konumuna dair alan araştırmasına dayalı gerçekleştirilen çalışmalar çok sınırlı kalmaktadır. İlgili literatür tarandığında saha verilerinden yola çıkarak hazırlanan iki önemli çalışmanın olduğu fark edilmektedir. Bunlardan ilki Lütü Sunar’ın hazırladığı *Türkiye’de İslami STK’lerin Kurumsal Yapı ve Faaliyetlerinin Değişimi* isimli rapordur. Raporun, 31 İslami STK’den 40 yönetici ile yapılan derinlemesine görüşmeler ile bu kurumların vaka ve doküman incelemelerine dayanarak hazırlandığı görülmektedir. Çalışmada, son yirmi yıl içinde İslami STK’lerin yapı ve faaliyetlerinde yaşanan değişimler de ele alınmaktadır. Araştırmanın ulaştığı en önemli tespit; STK’lerdeki değişimin temel itici faktörünün mali kaynaklarda yaşanan değişim olduğudur (Sunar, 2018, s. 198, 199).

Bu hususta yapılan diğer bir çalışma ise Erol Erkan tarafından hazırlanan *Dernekleşme ve Din: Gaziantep Örneği* isimli doktora tezidir. Gaziantep’teki dinî temelli derneklerin işlevleri, siyasi tutum ve davranışlarının belirlenmesini amaçlayan araştırmada; üyelerin kendi dernekleri ile olan ilişkilerine ve dinî derneklere dair bakış açılarına da yer verilmiştir. Araştırmacının ulaştığı sonuç; dinî derneklerin de sivil toplumun temel niteliklerine (çoğulculuk, demokrasi, gönüllülük, şeffaflık) sahip olduğudur. Ayrıca inanç temelli

¹ Teorik tartışmaların önemli bir kısmı ilerleyen bölümlerde verilecektir. Burada sadece saha çalışmasına dayanan üç çalışmaya yer verilecektir.

derneklerin; toplumda insanî, kültürel ve siyasi birtakım işlevlerinin bulunduğu da araştırmada tespit edilmiştir (Erkan, 2012, s. 198, 199).

Türkiye’de yaklaşık on yıl önce gerçekleşen Suriye göçü de sosyal bilimlerde toplumsal araştırmaların sivil toplum kuruluşlarına yoğunlaşmasına aracı olmuştur. Suriye göçü sonrasında akademik anlamda bu alana yoğun ilgi olmasına rağmen “göç, sivil toplum kuruluşları ve din” çerçevesinde yapılan çalışmalar sınırlıdır. Literatür taraması sırasında sadece Hilal Barın’ın “*Türkiye’deki Suriyelilerin Entegrasyonunda Sivil Toplum Kuruluşlarının Rolü*” isimli çalışmasının bir başlığında, sivil toplum kuruluşları veçhesinden sığınmacıların uyum sürecinde dinin rolüne odaklandığı görülmüştür (Barın, 2019). Sivil toplum, sivil toplum kuruluşları ve din münasebetinin; çok tartışılan bir konu olması ve dinin Türkiye toplumunun yaşantısına nüfuz eden bir olgu olması hasebiyle oldukça önemlidir. Bu gayeyle araştırmamızda, öncelikle sivil toplum ve sivil toplum kuruluşlarının kavramsal çerçevesine yer verilmiştir. Bu bağlamda özellikle kavramın ortaya çıkış ve gelişim süreci ele alınmıştır. Ardından kavramın hem Batı’da hem de Türkiye’de din ile olan münasebetine dair tartışmalar genel hatlarıyla aktarılmıştır. Bu kısımların ardından genel teorik tartışmalar üzerine eleştirel bir analize ihtiyaç duyulmuş; bu bağlamda oryantalizm üzerine çalışmalarıyla tanınan Edward Said’in eleştirel bakışı ile çağdaş sosyolojinin iki önemli ismi olan Pierre Bourdieu ve Zygmunt Bauman’ın iki metni referans alınarak sivil toplumun din ile münasebeti hususundaki ideolojik tutumların yapı sökümü denemesine girişilmiştir. Araştırmanın amacına ulaşmak adına oluşturulan temel problem ise şöyledir: “Şanlıurfa’daki STK’lerden sorumlu kişilerin STK - din ilişkisi hakkındaki düşünceleri nelerdir? Bu

düşünceler kuruluş çalışmalarına ne şekilde yansımaktadır?” Araştırmanın saha verileri de teorik tartışmaları sınamak amacıyla bulgular kısmında değerlendirilmiştir.

Araştırmanın alan kısmı için yapılan görüşmelerden elde edilen verilerin üç kategori oluşturacak şekilde ayrışmaya eğilimli olduğu görülmüş; dolayısıyla Şanlıurfa’daki STK’lerin sivil toplum, sivil toplum kuruluşları ve din münasebetine dair görüşleri, araştırmanın bulguları kısmında üç başlık - a. *İslami Eğilimli STK’ler*, b. *Dinin Araçsallaştırılmasına Karşı Çıkan STK’ler*, c. *Dinî Bir Kimlikle Anılmak İstemeyen STK’ler* - altında analiz edilmiştir.

Sivil Toplum ve Sivil Toplum Kuruluşları

Sivil toplumun kökeni Antik Yunan’a uzansa da kavramın; bugün kazandığı anlam itibariyle kullanımının, Batı’da on ikinci yüzyıl ile on dokuzuncu yüzyıl arasında yaşanan değişim ve dönüşümler ile şekillendiği söylenebilir. Kavramın anlamsal değişimi, Batı toplumlarında Orta Çağın sonlarından itibaren yükselmeye başlayan burjuvazi ve şehir hayatı ile yakından ilişkilendirilir. Bu dönemden itibaren sivil toplum, modern ticaret merkezlerinin gelişimine bağlı olarak büyüyen kent unsurlarının (esnaf, tüccar sınıfı) feodalizm karşısında özerkliklerini kazandıkları ve özgürlüklerini ilan ettikleri bir durumla yakından ilgilidir. Batı’da, Orta Çağın sonlarından itibaren şehirlerin ve şehir hayatının gelişmesi ile asillerin şehir hayatına karışmamaları sonucu, şehirlerin kendi güvenliğini sağlayacak askerî güçleri yine kendilerinin örgütleyebilmesi; şehrin kendi mahkemelerini kurabilmesi ve hukuk kurallarını kendi tayin ettiği şekilde işleyebilmesi sivil toplum adına elde edilen başlıca haklardır (Mardin, 2021, s. 10, 11). Bu durum, şehir hayatının sivil toplum gelişimine dair yaptığı katkılar olarak da

görülebilir. 1789 Fransız Devrimi ile -sivil toplumu geliştirici öğeler olarak görülen- bireyin düşünme, konuşma, inanç özgürlüğü, mülkiyet hakkı gibi hakların önemsenip yüksek sesle dillendirilmesi de bu tartışmaya katkı yapmıştır.

Sivil toplum kavramının tam olarak ne olduğu veya basit bir tanımı konusunda bir uzlaşma yoktur. Kavram, tarihsel süreç içinde çeşitli toplumlarda farklı biçimlerde algılanmış ve tanımlanmıştır. Ancak sivil toplum tanımında kendisine en çok atıfta bulunulan isimlerden biri olan Larry Diamond'un sivil toplum tanımı şu şekildedir: "Sivil toplum örgütlü sosyal yaşamın gönüllü, kendi kendini üreten, kendi kendini destekleyen, devletten özerk olup bir yasal düzen ya da ortak kurallarla bağlı olan alanıdır... Sivil toplum özel alan ve devlet arasında duran aracı bir varlıktır." (Onbaşı, 2005, s. 8). Buna benzer diğer birçok tanımda sivil topluma dair vurgulanan temel nitelikler; devletten özerk, ortak kuralları olan, rızaya (gönüllülük) dayalı, ekonomik ve siyasi çıkarlar ile belirlenmemiş (ancak bu alanları etkileme gücüne sahip) sosyal alan ve yapılar olmasıdır.

Sivil toplum literatüründe ön plana çıkan konulardan biri ise sivil toplumun faydası ve işlevleri üzerinedir. Larry Diamond sivil toplumun; demokrasinin tabandan tavana doğru yaygınlaşması, politik kadroların yetişmesi, siyasal partilere sosyal bir taban oluşturması ve devlet üzerinde sınırlayıcı bir rolünün olması gibi farklı fonksiyonlar icra ettiğini ifade etmektedir (Diamond'dan aktaran Çaha, 2016, s. 171). Gordon White ise güçlü bir sivil toplumun, devletin gücünü elinde bulunduran yöneticileri sınırlandırarak bunların birer tirana dönüşmelerinde önemli bir engel olacağını belirtmektedir (White'tan aktaran Çaha, 2016, s. 71). Ancak bu olumlu

rollerinin yanında sivil toplumu söz konusu olumsuzluklar konusunda sihirli bir değnek görevi gören bir yapı olarak değerlendirmek de yanlış olur.

Otoriter liderleri dengede tutmada ve demokrasinin açmazlarını çözmede sivil toplum her zaman etkili olmayabilir (Giddens ve Sutton, 2016, s. 375; Onbaşı, 2005, s. 91). Bu anlamda sivil toplumun birtakım sınırlılıklarının bulunduğu bilinmekte, bu da sivil topluma yönelik eleştirileri beraberinde getirmektedir. Dile getirilen önemli sınırlılıklardan biri, sivil toplumun devlet ile ilişkisi bağlamında demokrasinin önünü tıkayıp ona engel olabileceğidir. Bu görüşe göre sivil toplum özgürlüğe hizmet edebileceği gibi eşitsizliği de takviye edebilir. Bu bağlamda sivil toplumun doğasında; onu çoğulculuğa, eşitliğe veya demokrasiye yönelten hiçbir şeyin olmadığı söylenir (John Ehrenberg'den aktaran Onbaşı, 2005, s. 58).

Sivil toplumun en önemli unsurları olarak öne çıkan kuruluşlar ise STK'lerdir. Sivil toplum kuruluşları, sivil toplumun üyeleri - yani vatandaşlar, yurttaşlar- tarafından belirli hedeflere ulaşabilmek için özgür bir ortam ve irade ile oluşturulan gönüllü kuruluşlardır. Bunlar, iktidarın ve bürokrasinin eliyle oluşturulan yapılardan bağımsız işleyişe sahip, toplumsal inisiyatif geliştirebilen örgütlenmelerdir (Yaman, 2017, s.53). “Sivil toplum kuruluşları” ifadesi dernekleri, vakıfları, sendikaları, kooperatifleri, esnaf ve sanatkâr odaları gibi yurttaş girişimlerini kapsar. Siyasal partiler ve tarikatlar sivil toplum kuruluşlarının (STK) kapsamı dışındadır. Ama bu gruplar da sivil topluma dâhildir. Sivil toplum kuruluşu dışında olmaları, bu grupların toplumsal yaşam ve demokrasi açısından önemlerini azaltmaz (Tekeli, 2012, s. 31).

Sivil toplum kuruluşlarının bireysel, toplumsal ve uluslararası meselelerde bazı işlevleri de ön plana çıkmaktadır. STK'lerin gerçekleştireceği katkıların başında kutuplaşmaların yumuşatılması, siyasal partilerin demokratikleştirilmesi, siyasal sistemin halka karşı sorumluluğunu arttırması, bilginin toplumun geniş kesimlerine yayılması, yeni fikirlerin üretimi ile siyasal ve demokratik kültürün gelişimini sağlaması gelmektedir (Tosun, 2006, s. 55). STK'lerin bir diğer katkısı ise bireylere kuruluş içi etkileşimler yoluyla hoşgörü, ılımlılık, uzlaşma, muhalif görüşlere saygı gibi değerleri kazandırmaya yardımcı olarak çoğulcu bir toplumun yolunu açmasıdır (Tosun, 2006, s. 56; Tekeli, 2012, 27). STK'lerin bu tür işlevlerinin olmasıyla birlikte onlara yöneltilen bazı eleştiriler de mevcuttur.

STK'lere yönelik yapılan önemli eleştirilerden biri onların kendilerini “hiç olmadıkları bir konumda” görmelerinin sonucunda toplumsal sınıf ayrımı açısından (ekonomik, ideolojik vb.) nasıl bir perspektife sahip oldukları ve nerede durduklarının tam olarak belirgin olmamasıdır. Bu kuruluşların insani yardım ve kalkınma konusunda yürüttükleri faaliyetlerle birlikte, siyasal ve ekonomik sistemde “en güçlüler”in lehine işleyip insani ilişkileri pazar mantığına büründüren, metalaştıran toplumsal yapının dönüştürülmesi sürecindeki rolünün de tartışılmaya, sorgulanmaya açılması gerektiği dile getirilir (Şahin ve Öztürk, 2008, s. 24, 25). Bu husustaki bir beklenti ise STK'lerin faaliyetlerini gerçekleştirirken bireylerin bu gruplar içinde görünmez hâle gelmemeleri, yani bireysel kimliğin grup içinde erimemesidir (Çaha, 2016, s. 83). Zira STK'lerin varlık sebeplerinden biri de bireylerin kendi haklarını, beklentilerini kamusal alana taşımaya aracı olmalarıdır. Bu gibi eksiklikleri aşmanın yollarından biri ise STK'lerin kendi içinde

demokratik ve çoğulcu bir yapıyı geliştirerek o yapıyı korumalarıdır.

Sivil Toplum ve Din Múnasebeti

Sivil toplum ve din üzerine yapılan tartışmalardaki önemli meselelerden biri, bu iki olgu arasındaki múnasebetin mümkün olup olmadığı üzerinedir. Sivil toplumun din ile çatışır gibi görünen (çoğulcu, farklılıklara yönelik hoşgörü, bireysel özgürlüğe yapılan vurgu vb.) kimi özellikleri; iki olgunun da birbiri ile olumlu, sahici bir ilişki geliştirmesinin mümkün olmayacağı düşüncesine neden olur. Bu sebeple araştırmanın bu kısmında; din ve sivil toplum ilişkisinin ne kadar mümkün olduğu; Batılı toplumlar ve İslam özelinde bu ilişkinin mahiyeti konusundaki tartışmalara yer verilecektir.

Sivil toplum ve din múnasebetine, sivil toplum kavramının ortaya çıktığı Avrupa ve Amerika toplumlarındaki durumu üzerinden bakmak önem taşır. Batı'daki araştırmalardan bazıları dinin sivil toplumun kökeni olduğu iddiasını belirtirken diğer bir kısmı ise Hıristiyanlık dışındaki dinlerin sivil toplumla uyuşup uyuşmadığına yoğunlaşır (Çekin, 2013, s. 29). Batı'da sivil toplumdan, gerçek anlamıyla devlet ve kilise ortaklığının sona ermesinin ardından bahsedilmeye başlandığı belirtilir. Sivil toplumun böyle bir düzen sonucu gelişim kaydettiği ve kilisenin de bu düzende devlet dışı çevrelerin bir parçası olduğu ifade edilir. Böylelikle Kilise, toplumda kaybettiği önemli konumunu kendisine bağlı kurumlar üzerinden yeniden tesis etmeye çalışır. Örneğin kendisine bağlı cemaatlerin bulunduğu bölgelerde gazeteler, spor dernekleri, gençlik grupları ile etkisini yeniden tesis ettiği söylenir ve bunların kilisenin yeni sistemdeki unsurları olduğu belirtilir. (Çekin, 2013, s. 28, 29). Ortadoğu ve İslam ülkelerinde sivil toplumla ilgili tartışmaların

ise Batı'daki bu tartışmalara nazaran daha farklı bir perspektiften ele alındığı söylenebilir.

Ortadoğu toplumları veya daha özelde İslam dini ile sivil toplum münasebeti hakkında pozitif ve negatif olmak üzere iki yaygın görüş bulunur ve genel tartışma bu iki görüş etrafında döner. Negatif görüşe göre İslam ve sivil toplum birbiri ile bir uyuşacak yapıda değildir. Bu sebeple sivil toplumun İslam'da yerinin olmadığı ifade edilmektedir. İslam ve sivil toplumun birbiri ile uyuşan yapılar olduğu görüşüne sahip olanlar; her ne kadar sivil toplum kavramı Müslüman toplumlarda ortaya çıkmış olmasa da İslam tarihinde sivil toplum ile amaçlanan hedefleri gerçekleştirebilen vakıf kurumunun bulunduğunu, hatta sivil toplumun İslami devlet ve toplumun köşe taşı olduğunu belirtmektedir (Duman ve Barut, 2015, s. 875). Olumlu görüşün savunucuları genelde Ortadoğulu ve Müslüman kimlikli aydınlardan oluşmaktayken negatif görüş sahipleri ise daha çok batılı araştırmacılarıdır.

Sivil toplum ve Doğulu toplumların (daha özelde İslam'ın) birbiri ile uyumlu olmayacağı yönündeki fikirsel temeller Montesquieu, Karl Marx ve Max Weber tarafından atılmıştır.² Sivil toplum mevzusunda; doğu ve batı kıyaslamaları yapıldığında, doğulu ve İslam toplumlarının sivil toplum bakımından eksik olduğu dolayısıyla bu toplum ve coğrafyanın daha kusurlu olduğu yönünde değerlendirmelere gidilmektedir. Bu anlamda, söz konusu kıyas ve eksikliği ilk olarak dile getiren kişi Montesquieu'dür. O, sivil toplumu doğu despotizminin karşıtı ve negatifi olarak almaktadır. Bu sebeple

² Montesquieu ve Max Weber'in analizleri Karl Marx'ın tespitlerine kıyasla sivil toplumla daha fazla ilintili olduğu için burada iki ismin düşüncelerine dair bilgi verilecektir.

onun düşüncesinde, sivil toplum kavramı aracılığı ile bir öteki inşa edilmiş olmaktadır. Montesquieu'nün gözlemleri daha çok İran'a yapmış olduğu seyahate dayanmaktadır. Bu seyahatlere dair *İran Mektupları* isimli eserini yazdıktan sonra, doğu toplumlarına dair gözlemlerini *Kanunların Ruhuna Üzerine* isimli eseri ile sistematikleştirmektedir (Aktay, 2015, s. 367, 368). Doğu despotizmi kavramını da bu eserinde ele almaktadır. Montesquieu'nün sivil toplumun doğu toplumlarındaki konumuna dair din olgusu bağlamındaki analizlerini; Hristiyanlık ve İslam arasında bir kıyas ile yaptığı görülmektedir. *Kanunların Ruhuna Üzerine* isimli eserinde yaptığı kıyasta; doğu despotizmi ve doğulu toplumlarda sivil toplumun imkânının kısıtlı olduğu fikrinin yansımaları şu sözlerde fark edilmektedir:

“Hristiyanlık, mutlak istibdattan uzaktır. İncil yumuşak kalpliliği öyle öğütler ki, prensin uyruklarını cezalandırırken ve zulüm ederken başvurduğu despotik hiddete karşı durur... Muhammetçi prensler durmadan öldürür veya öldürürler, oysa Hristiyanlarda din prensleri daha az çekingen, dolayısıyla daha az zalim kılar. Prens uyruklarına güvenir, uyruklar da prene güvenir. Sırf öteki dünyadaki saadeti hedefler gibi gözükken Hristiyanlığın, bu dünyada da saadetimize katkıda bulunması ne kadar harikulade bir olaydır!” (Montesquieu, 2021, s. 567, 568).

Doğulu toplumlarda, sivil toplumun imkânının kısıtlı olduğu ve bu toplumların sivil toplumu gerektiren bazı hususlardan mahrum olduğunu dile getiren diğer bir isim ise Max Weber'dir. Onun incelemesinde de sivil toplum kavramına dair tespitler doğu - batı kıyaslaması üzerinden ilerlemektedir. Weber, kıyaslamasında doğu - İslam toplumlarında; özerk şehirler ile rasyonel hukuk uygulamalarının olmaması ve burjuva sınıfının

gelişmemesinden dolayı sivil toplumun batıdaki gibi mümkün olmadığını belirtmektedir (Aktay, 2015, ss. 370-376).

Günümüzde sivil toplum ve İslam arasında olumlu bir ilişkinin mümkün olmadığını dair görüş belirtenlerden biri ise Ernest Gellner'dir. Ona göre sivil toplum laik birey ile mümkündür. Çünkü laik birey, toplumsal veya dinî bağlarla kısıtlanmayan, amaçlarını özgürce seçebilen kişidir. Sivil toplum dinsel inancın özelleşmesini gerektirirken İslam ise buna karşı dirençlidir (Ernest Gellner'den aktaran Sunar, 1999, ss. 11-13). İslam'daki normatif model, dinî ve dünyevî hukuk arasında hiçbir ayırım ortaya koymamaktadır. Musevilik ve Hıristiyanlığın bir toplumsal düzen ideali olsa da İslam'da yer aldığı kadar güçlü değildir. Ona göre İslam, laikliğe direncinden dolayı sivil toplum ile uyuşmayan bir durumdadır (Sunar, 1999, ss. 14-21). Fakat Gellner'ın İslam tarihini yekpare olarak kabul ettiği ve metinsel/normatif bir yorumu, tüm İslam toplumlarında geçerli olduğunu ima ettiği fark edilir.

Sivil toplum ve İslam üzerine çalışan Ali Yaşar Sarıbay sivil toplum ve İslam münasebetini *Postmodernite, Sivil Toplum ve İslâm* adlı kitabında postmodernite bağlamında ele alır. Tartışmasında, postmoderniteyi iki açıdan sivil toplum ve İslam ile ilişkilendirir. Birincisi; sivil toplum farklılaşma, parçalanma, iktidarın bölünmüşlüğü gibi postmodern eleştirel paradigmanın vurguladığı hususlar ile benzer özellikler taşımaktadır. İkincisi, sivil toplumun kökeninin dinsel özgürlükler için verilen mücadeleye dayanıyor olmasıdır. Ona göre bu durum her türlü dinsel hareketin sivil toplumda yerinin olduğu anlamına gelmektedir (Sarıbay, 1994, s. 10, 11).

Sarıbay, İslam'ın sivil toplum ile olan ilişkisinde bir takım olumlu ve olumsuz tarihsel örnek ve fikirlerin olduğunu da vurgular.

İlkin “Medine Vesikası”nı örnek olarak verir. İslam’da çeşitli mezheplerin, tarikatların ve kolların varlığı da bu duruma önemli bir işarettir. Sarıbay’a göre bu yönüyle İslam, dinsel bir çoğulculuğu içerir. Öte yandan İslam’ın tevhit ilkesinin toplumsal yansıması, ümmetin birliği ve tekliği şeklindedir. Bu durumda ümmet, her türlü farklılaşmanın üstünde olup hem toplumsal sınıfları hem de ulusal, etnik ve kabileye dayalı tüm bölünmeleri reddeder (Sarıbay, 1994, ss. 11-22). Dolayısıyla Sarıbay’ın İslam ve sivil toplumun birbiri ile uyumluluğu konusunda, bu ilişkinin kimi yönleri ile mümkün olduğu kimi yönleriyle de mümkün olmadığı yönünde bazı tespitleri vardır. Ona göre İslam, bazı çoğulcu yönleri ile sivil toplumcu yapıya imkân verebilirken ümmet anlayışı sebebiyle sivil toplumun çoğulcu yapısını kısıtlar.

Sivil toplum ve İslam üzerine çalışmaları olan Ömer Çaha³ da İslam tarihindeki bazı olayların birtakım kavramlar ile İslam’ın sivil toplum düzenine işaret ettiğini, buradan yola çıkarak İslam - sivil toplum münasebetinin mümkün olduğunu ifade etmektedir. Çaha, öncelikle İslam’da, Hristiyanlığın Katolik yorumunda olduğu gibi katı, merkeziyetçi bir anlayışın olmadığına işaret eder. Ona göre İslam; toplumun adalet, barış, rıza ve istişare ile yönetilmesini emreder. İslam’ın bu şekilde topluma tekil bir yaşam dayatmıyor olması onun sivil toplum ile uyumunu gösterir. Buna, İslam tarihindeki *şura* deneyimini, *Medine Vesikası’nı* (bu vesika toplumsal farklılığa ve sivil beraberliğe denk düşer) ve Kur’an’dan “*Sizin dininiz size, benim*

³ Konuya olumlu yaklaşan başka yazarlar da bulunmaktadır. Ancak literatürde ismi geçen isimler aşağıda verilecektir. Teorik tartışmayı isimler üzerinden değil, konu hakkındaki farklı iki görüş açısından ele almak istiyoruz. Dolayısıyla burada isimler üzerinden detaylara girilmeyecektir.

dinim de bana..."⁴ ilkesini örnek olarak verir (Çaha, 2017, ss. 35-37).

Şerif Mardin'e göre sivil toplum kavramı ülkemizde en çok yaygın oluşturan kavramlardan biridir. Genellikle kavramın karşıtı olarak "askeri toplum" ifadesi kullanılmaktadır. Oysaki sivil toplum, şehir adabı veya kültürüne karşılık gelmektedir. Buradaki "sivil" kökeni şehir hayatının getirdiği hak ve yükümlülükleri ifade etmektedir. Bu sebeple Şerif Mardin, kavramın karşıtı olarak "gayri medeni" ifadesinin kullanılabileceğini belirtir (Mardin, 2020, s. 9).

Türkiye'de, birer sivil toplum unsuru olarak vakıf kurmaya nazaran daha kolay ve pratik olmasından ötürü, *dernek* adı altında örgütlenme biçimi tercih edilmiş ve dernekler sivil toplum konusundaki en yaygın örgütlenmeler olmuştur. Anayasanın "Dernek Kurma Hürriyeti" başlığını taşıyan 33. Maddesi, Türkiye'de sivil toplum kuruluşlarının önemli bir bölümünü (dernekler ve vakıflar) düzenler.⁵ Türkiye'nin siyasal ve toplumsal sistemi, Osmanlı devletinden önemli izler taşıdığından sivil toplum hususunda öncelikli olarak Osmanlı'daki duruma da bakmak gerekir (Cicioğlu, 2019, s. 31).

Osmanlı toplum yapısında Batı'daki gibi olmasa da sivil toplumun var olduğunu düşünenler vardır. Bu görüşü savunanlara göre kendi döneminin şartları içerisinde değerlendirildiği takdirde millet sistemi, loncalar, vakıflar, tarikatlar Osmanlıda sivil toplum unsuru olarak görülebilecek birtakım örgütlenmelerdir. Öncelikli olarak loncalar tamamen bağımsız olmasa da başındaki yönetici ve işleyiş biçimiyle

⁴ Kur'an'ı Kerim, Kâfirun Sûresi 6.

⁵ https://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa_2018.pdf adresinden 31.08.2020 tarihinde erişildi.

devlet ve Anadolu esnafı arasında idarî bir rol üstlenmiştir. Vakıflar ise toplumun ve devletin ihtiyaç duyduğu noktalarda çeşitli imar faaliyetleri ile meslek kazandırma ve sosyal yardım kurumları olarak katkı yapmışlardır. Tarikatlar ise sadece dinî ihtiyaçları gideren kurumlar olmamıştır (Cicioğlu, 2019, s. 32). Bunları aynı zamanda sosyal ve ekonomik sorunların dile getirildiği özerk yapılar olarak görmek mümkündür. Tarikatlar; büyük kitleleri bünyesinde toplayabilmesi, çeşitli ihtiyaçların giderilmesine yardımcı olması ve yeri geldiğinde siyasi otoriteye yön vermesi açısından Osmanlıda sivil toplum kuruluşlarının üstlendiği fonksiyonu yerine getirmiştir (Ay, 2009, ss. 43-49).

Osmanlıda, her ne kadar toplumun tümü üzerinde devletin baskı ve otoritesi hissedilse de birtakım sivil toplum unsurları da var olmuştur. 19. yüzyılda atılan adımlar sivil toplumu kısmen canlandıracak nitelikte olsa da devletin bürokratik - seçkin kesimi bu yapıların önüne geçmiştir. Osmanlı'da sivil toplumun varlığı tartışmalarında dikkat edilmesi gereken önemli bir diğer husus da Osmanlı sivil toplumunu, Batı Avrupa tarihi ile arasında benzerlikler kurmaya çalışmadan kendi sosyolojik özellikleri temelinde değerlendirmek gerektiğidir (Ay, 2009, s. 40). Şerif Mardin'e göre bu tartışmalarda sivil toplum kavramını bir eksikliğe işaret olarak kullanmak siyasi fikirlerle ilintilidir. Ayrıca tarihsel sosyolojik bir incelemede bir eksiklik üzerine yoğunlaşmak metodolojik yanılığa düşme ihtimalini artırır (Mardin, 2020, s. 21, 22).

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş süreci, Osmanlı devlet geleneğinden önemli ölçüde etkiler taşısa da kuruluş sürecinde devlet yeni bir ideoloji benimsemiş ve buradan beslenmiştir. Ulus devletin kuruluşundan itibaren Türkiye'nin siyasal eliti,

devlet yönetiminde ve kamusal alanda radikal bir laisizmin yerleşmesi için çalışmıştır. Cumhuriyetin kuruluş ideolojisi ve modernleşme yanlıları; pozitivist düşüncenin etkisiyle dinin toplumsal, siyasal ve kurumsal etkisini kırarak halkın dinî kurum ve pratiklere yönelen enerjisini, “muasır medeniyetler seviyesi” idealine götürecek uygulamalara yönlendirme gayretine girmiştir (Göle, 1997, ss. 252-254; Baydur, 1997, s. 199). Tek parti dönemi olarak adlandırılan bu dönemde (1923 – 1946); Takrir-i Sükûn yasası ve İstiklal Mahkemelerinin yürürlüğe girmesi ile sivil toplum alanında korku oluşmuş, halkın siyasete olan ilgisi azalmış ve taleplerini etkin olarak dile getirmesi engellenmiştir. Ayrıca dernekleşme oranında ciddi bir düşüş yaşanmış, yönetim kendisinin yan kuruluşu olmayan sivil toplum oluşumlarını tasfiye etmiştir. Bu dönemde, her ne kadar modernleşmenin ölçütü olarak Batı ve değerleri referans alınmış olsa da sivil toplum hususunda bu durum pek dikkate alınmamıştır. Ulus devlet çabası için toplum tek sesli, tek dilli ve tek dinli bir yapı haline getirilmek istenmiştir. Dolayısıyla bu dönemde, sivil toplumun en önemli özelliği olan çok seslilik mevcut olmamıştır (Cicioğlu, 2019, ss. 35-37; Ay, 2009, s. 63).

Türkiye’deki sivil toplum, askerî darbeler ile daha da baskılanmış ve gelişimi sekteye uğramıştır. 2000’li yıllara gelindiğinde ise Avrupa Birliği’ne girme çabalarının bir sonucu olarak sivil toplum kuruluşlarının faaliyetleri önemsenmiş ve geliştirilmesi gereken bir alan olarak görülmüştür. Dolayısıyla günümüz Türkiye’sinde, sivil toplum ve sivil toplum kuruluşlarının geliştirilmesi yönünde taleplerin olduğu söylenebilir.

Sivil toplum ve din münasebetine dair Amerika, Avrupa ve Türkiye’de yapılan tartışmaların eleştirel bir perspektif ile ele

alınması da elzemdir. Dolayısıyla bir sonraki bölümde tartışmanın geneline hâkim olan oryantalist bağlam, eleştirel bir yaklaşım ile analiz edilecektir.

Tartışma Üzerine Eleştirel Bir Analiz

Sivil toplum kavramının tarihsel bağlamına daha önceki bölümlerde değinilmişti. Fakat Antik Yunan döneminden Aydınlanma felsefesine kadarki süreçte, kavram ya devleti temsil eden ya da devlet dışındaki sivil alana işaret eden bir anlama sahipken; bundan sonraki aşamada Avrupa'da oryantalist ideolojinin yükselişe geçişi ile yeni bir bağlamda kullanılmaya başlanmıştır. Kavram, oryantalist düzlemde tartışılması ile Asya ve Ortadoğu'da bir eksikliğe işaret eden yapıya bürünmüştür⁶ (Aktay, 2015, s. 364). Avrupa Aydınlanması ve Rönesans ile ivme kazanan felsefi, kültürel, sanatsal ve entelektüel birikim ile Fransız devriminin söylemsel ve pratik düzeyde ortaya çıkardığı özgürlük, eşitlik, demokrasi, cumhuriyet gibi idealler devlet ve sivil toplum alanının ayrılığını güçlendirmiştir. Bunun ertesinde Sanayi Devrimi ve teknolojik

⁶ Bu düşüncenin yanlışlığı, Asya ve Ortadoğu ülkelerinin sivil toplumcu pratiğe atfedilen olumlu fonksiyonları yerine getiren kimi örnekleri (vakıf, lonca, tarikatlar) ile tarihsel tecrübe ve birikimleri dikkate almadan Batılı bir değerlendirme şeması üzerinden eksiklik olarak telakki edilen yorumların olgusal analizlerin önüne geçmesinden ileri gelir. Ancak söz konusu değerlendirmenin, eksiklik vurgusunun ideolojik arka planını unutmadan, haklılık payı olduğu da söylenebilir. Ortadoğu ve daha özeldede Türkiye'de devlet daima baskın bir karakter arz etmiştir. Ulus devlet fikrinin hayata geçmesi ile çeşitli kültür ve toplumlar tek ulus potasında eritmeye çalışılmıştır (Kasaba, 2017). Geçerli tek bir sebep olmasa da devletin bu baskıcı ve tek tipleştirici arzusu sivil toplumu kısıtlamıştır. Kanaatimizce, Ortadoğu ve Türkiye'de sivil toplum veçhesi üzerinden yapılacak analiz ve değerlendirmelerde, doğrudan Batılı anlamda sivil toplum ile unsurlarını aramak yerine bu coğrafyanın tarihsel koşul ve birikimlerinden yola çıkarak demokratik süreçlere götüren/götürecek teorik ve pratik alternatiflere hem odaklanılabilir hem de yenileri oluşturulabilir.

ilerleme ile gelişen modern hayat olgusu, toplum üzerindeki baskısı daha az hissedilen bir devlet anlayışını hazırlamıştır.

Avrupalı devletlerde, sömürgeci paradigmanın zirvede olduğu 18. ve 19. yüzyıllarda Doğu'nun Batı'ya muhtaç olduğu, onun eksikliklerinin ancak Batılı modernleşme perspektifinin ithali ile mümkün olacağı yönündeki oryantalist söylem hâkim olmuştur (Aktay, 2015, s. 364). Tartışmalar burada Doğu - Batı, Hristiyan - İslam karşılaştırmasına; yani medeni - uygar, gelişmiş - gelişmemiş gibi zıtlıklara dönüşür. Oryantalist literatür ve söylemi eleştirenlerden Edward Said'e göre, Şark sadece Avrupa'nın coğrafi komşusu değildir. Avrupa'nın en zengin, en büyük sömürgelerinin yerleşim yeri; onun kültürel rakibi, en sık tekrarlanan ve kendini aynasında daha kudretli görmesine yardımcı olan "Öteki" imgelerinden biridir. Dolayısıyla Oryantalizm, Doğu ile Batı arasında ontolojik ve epistemolojik bir ayrıma vurgu yapar. (Said, 2017, ss. 11, 12). Said'in kullandığı diğer bir anlamla Oryantalizm; 18. yüzyılın sonu esas alındığında, Doğu üzerine yapılan incelemeler, tasvirler ile ona dair görüşleri haklılaştırarak, oraya yerleşerek, kısacası onunla uğraşan bir kurum olarak Doğu'ya yerleşmenin, yapılandırmanın ve egemen olmanın Batılı bir biçimidir. Nihayetinde Doğu, Oryantalizmden (sırf bundan kaynaklı olarak) bağımsız, kendi başına düşünülen ve eyleme geçen bir imgelem ve nesnellik oluşturamamıştır (Said, 2017, s. 12, 13). Böylelikle de Oryantalizm, ilgilileri tarafından bir hakikatler toplamı olarak lanse edilir. Fakat bu ise emperyalist etnik merkezci bir perspektiftir (Said, 2017, s. 216).

Edward Said'in Batılı entelektüel tavrın Doğu'ya yaklaşımını eleştirdiği bu durumun daha iyi anlaşılması adına sosyolog Zygmunt Bauman'ın "biz ve onlar" şeklindeki tahliline

başvurmak gerekmektedir. Zygmunt Bauman, öteki olana dair Said'den daha mikro düzeyde bir hareket noktası ile yola çıkıyor.⁷ O, *Sosyolojik Düşünmek* isimli eserinde toplumsallığın söz konusu olduğu yerde insanlar arasında sınıfsal ve grupsal farklılaşmanın tezahürü olan biz ve onlar şeklindeki kavramsal ve davranışsal zıtlığa işaret eder. Biz; toplumsal, kültürel ve ekonomik anlamda homojen bir gruba karşılık gelirken onlar diye nitelenenler ilk grubun imgesinde farklı, korkulan ve hatta düşmanlaşan bir yapıya karşı gelir (Bauman, 2019, s. 56, 57). Söz konusu kutuplaşmanın kaynağı; çoğunlukla biz olarak adlandırılan grubun onlara dair bilgisinin olmaması, davranışlarının kestirilemezliği ve korkutuculuğudur. Biz ve onlar arasındaki bu kutuplaşma/zıtlık birbirini tamamlar, şartlandırır ve besler (Bauman, 2019, ss. 56-64). Nihayetinde varabileceği yer ise ötekileştirmenin sebep olduğu kendi içine kapanma, öteki olanı baskı ve tahakküm ile boyunduruk altına alma arzusu olacaktır.

Pierre Bourdieu'nün *Sosyoloji Meseleleri* isimli eserindeki "Zekânın İrkçılığı" ifadesi de bu tip bir duruma işaret eder. Bourdieu'ya göre zekâ ırkçılığı, egemen sınıfın üstün bir öze sahip olduğunu düşündüren ve kendilerini böyle hissetmelerine yardımcı olan üstenci bir pratiktir. Dolayısıyla bu biçimiyle iktidarın bir görünümü olan zekânın ırkçılığının; zekânın belgelendiği unvanlara sahip olmaya dayanan ve tahakküm - boyun eğme ilişkisinin sosyal bir biçimi olduğu söylenebilir (Bourdieu, 2016, s. 299, 300). Bu düşüncenin inceltirilip iletilmesinde bilim insanlarının ve entelektüellerin de öncü rolü vardır. Onlar, hükmedenler tarafından talep edilen

⁷ Bu durum inceleme konusu yaptığımız metin üzerine geçerli bir görüştür. Bauman, elbette diğer eser veya metinlerinde makro düzeyde yaklaşımlara da yer verir.

iktidarın temellendirilmesi arzusunun mümessilleri olup fikirsel meşrulaştırma olanaklarını sunar (Bourdieu, 2016, s. 300, 301).

Bu yaklaşımlar üzerinden Ortadoğu ve Türkiye özelinde sivil toplum - din tartışmaları incelenecek olursa; sivil toplum ve din münasebetine dair tartışmayı yürüten araştırmacıların Batılı bir gözlüğe sahip olduğu söylenebilir. Sivil toplum ve din konusunda fikir serdeden araştırmacılar; Batı'da sivil toplum ve din münasebeti hakkında olumlu görüşler dile getirmede daha ılımlı davranır. Fakat söz konusu Asya ve Ortadoğu ülkeleri olduğunda birtakım siyasal, ekonomik ve toplumsal analizler yoluyla burada sivil toplumun yeşermesinin veya var olmasının zorluğuna dikkat çekerler. Kavramsal tartışma sürekli bir kıyas, eksiklik ve Doğulu toplumlarda sivil toplumun var olup olamayacağı ekseninde yürürken özcü bir yaklaşımla öyle bir inceltir ki Bourdieu'nün deyimiyle *“üzeri çok yüksek derecede bir örtmece ile kaplanan ırkçılık neredeyse tanınmaz hâle gelir.”* (Bourdieu, 2016, s. 300). Tartışmanın bu genel havası, Bourdieucu anlamıyla *“zekânın ırkçılığı”* olarak tanımlanabilir. Çünkü Doğulu toplumlar; söz konusu tartışmada - değerlendirme boyutunun dışına çıkılarak- Oryantalist paradigmanın *“yargılama”, “hakikatten yoksunluk”, “güçsüz olan”, “kendi başına kendini tanımlayamayan”* gibi özcü yaklaşımların imbiğinden geçirilir.

Bourdieucu anlamıyla oryantalist değerlendirmeleri *“zekânın ırkçılığı”* boyutuna vardırıran şeyi, Z. Bauman'ın *“biz ve onlar”* arasındaki ayrımında aramak meseleyi daha da anlaşılır kılacaktır. Onlar olarak tanımlanıp tasvir edilen grup; farklılıkları ile bizim kendimize has hususiyetlerimizi öne çıkaran, aynada kim olduğumuzu daha da netleştirenlerdir. Bize dair kendini tanımada araç olan bu olumlu işlev; bir korku,

tehlke nesnesi haline dönüşmeye de başlar. Bu tartışmalarda sivil toplumun Antik Yunan/Batı'ya ait kamusal bir kavram olduğu lanse edilir. Dolayısıyla tartışma bağlamında “biz” kategorisinde değerlendirebileceğimiz Batılı toplumun, kendini aynadan daha büyük görmesine yardımcı olan şeyin “onlar” olarak nitelenebilecek Asya ve Ortadoğu ülkeleri olduğunu söyleyebiliriz.

Kavramı ortaya çıkaran Batılı fikir ve pratiklerin Batı dışındaki toplumlarda ortaya çıkması, oryantalist ve özcü yaklaşımlar ile bakıldığında hem mümkün olmayan hem de hoş karşılanmayacak bir şeydir. Dolayısıyla Batı'da ortaya çıkan tecrübe oraya özgü olup ancak onu üretenlerin istediği şekliyle ithal edilebilecek bir şeydir. Bu çalışma da özellikle bu çerçevede sivil toplum kavramının Batı dışındaki yerel biçimlerine dair oryantalist yaklaşımın Şanlıurfalı STK'ler özelinde sorgulanmasını amaçlıyor. Buna göre Doğu toplumlarında sivil toplumun gelişimi ve İslam'ın sivil toplum değerleri olarak bilinen, demokrasi, ifade özgürlüğü, şeffaflık, çoğulculuk gibi ilkelerin gelişmesine engel olup olmadığı yerel STK'lerin yapılanma ve faaliyetleri özelinde değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Bundan sonraki bölümlerde, araştırmanın örnekleme kapsamında Şanlıurfa'daki STK'ler ile yapılan görüşmeler neticesinde elde edilen veriler, teorik çerçevenin yardımı ile analiz edilecektir. Dolayısıyla bir sonraki bölümde önce araştırmanın hangi yöntemle yapıldığı, örneklemin nasıl seçildiği ve toplanan verilerin analizi konusunda başvurulan yöntem açıklığa kavuşturulacaktır. Ardından kategorilere ayrılarak değerlendirilen veriler, üç başlık altında sunulacaktır.

Veri Toplama ve Analiz Yöntemleri

Sosyal bilimlerde araştırmacının amacı insanların bakış açılarını, eylemlerini yorumlamak olduğunda onların algılarına dair veri elde etmek için onlarla etkileşime geçmesi gerekir (Glesne, 2013, s. 11). Bu araştırmada, STK'lerin sivil toplum - din tartişmaları konusunda ne dūřündüklerini, bu fikirlerin kurumsal çalışmalara ve bireysel eylemlere nasıl yansıdığını anlamak hedeflendiği için nitel araştırma ynteminin araştırmanın amacına daha iyi hizmet edeceği dūřünülmüřtür. Nitel araştırmada genelleme yapılabilecek bir örneklemden çok insan deneyimlerinin zenginliğini yansıtacak durumların derlenebileceği, araştırmanın konusunun derinlemesine anlaşılacağı bir örneklem hedeflenir (Kümbetoėlu, 2017, s. 99; Yıldırım ve şimşek, 2018, s. 113). Bu gayeyle şanlıurfa'da çeşitli misyonlar ile kurulmuş olan ve toplumsal - kültürel çalışmalar gerçekleştiren 24 kuruluş araştırmaya dahil edilmiştir. şanlıurfa'nın örneklem olarak seçilmesinin sebebi; kentin dini - kültürel yapısının sivil toplum - din münasebetini anlamaya yarayacak bir saha olduğu varsayımdır.

Araştırmaya dâhil edilen STK'lere, görüşülen ilk kurumların yönlendirmeleri ve şanlıurfa kent merkezinde 60 STK'nin bir araya geldiği çatı platform olan şanlıurfa İnsani Yardım Platformunun internet sitesi⁸ üzerinden ulaşılmıştır. Dolayısıyla çalışmanın örneklemini kent merkezinde faaliyet yürüten STK'ler oluşturur. Ayrıca görüşülen STK'lerin seçilmesinde dikkate alınan husus, halihazırda çeşitli faaliyet alanlarında çalışma yürütüyor olmalarıdır. Bunun sebebi ise derlenecek verilerin tek boyutlu olmasının önüne geçmektir. Dolayısıyla araştırmanın örneklemini oluşturulurken çeşitli inançlara hitap eden STK'leri çalışmaya dâhil etme amacı ile

⁸ <http://www.urfastk-iyad.org/hakkimizda/> adresinden 12. 04. 2021 tarihinde erişildi.

hareket edilmiş, ancak İslam dışında başka bir dini veya İslam'ın Sünni yorumu dışında başka bir yorumu referans alarak hareket eden kuruluşların kentte mevcut olmadığı gözlemlenmiştir. Araştırmada görüşülen ilk kaynak kişilerden diğer görüşmecilere ulaşmakla kartopu; konuya dair veri çeşitliliğini sağlamak adına ise maksimum çeşitlilik örnekleme kullanılmıştır (Yıldırım ve Şimşek, 2018, ss. 119-122).

Araştırmada, uygun verileri elde etmede anlamlı ve bütüncül bir bakış açısı edinmek için görüşme tekniği tercih edilmiştir. Bu kapsamda, 01.09.2020 – 15.12.2020 tarihleri arasında 24 STK'den 27 kuruluş görevlisi ile yarı yapılandırılmış görüşme formu eşliğinde görüşmeler yapılmıştır. Ayrıca kentte bulunan bir Kur'an Kursu yöneticisi, üç merkez ilçenin müftülük şefleri, Valiliğin sivil toplumla ilişkiler birimi görevlisi ve bir tercüman olmak üzere 6 diğer kişiyle de görüşülmüştür. STK görevlileri dışında yapılan bu görüşmeler, konu ve alan hakkında daha derinlikli bir bakış açısı yakalamaya yardımcı olmuştur. Bu kapsamda sivil toplum ve din ilişkisinin İslam toplumunda ne kadar mümkün olduğunu, mümkünse buna nasıl bakıldığını ve kurumsal faaliyetlere nasıl yansıdığını anlamak amaçlanmıştır. Araştırmamızda, elde edilen verilerin özgün haline sadık kalmak ve konu ile ilgili gerçekçi bir resim sunmak amacıyla nitel verileri analizde kullanılan modellerden biri olan betimsel model ağırlıklı olarak tercih edilmiştir. Bunun yanında belirlenen temalar altında yapılan doğrudan alıntılar da analiz edilmiştir.

Bulgular ve Tartışma

Çalışmanın bu bölümünde, Şanlıurfa'daki 24 sivil toplum kuruluşu ile yapılan görüşmelerden elde edilen veriler, tematik başlıklar altında incelenecektir. Bu kapsamda, söz konusu

başlıklar altında görüşmelerden yapılacak alıntılara dair değerlendirmeler, alıntılardan bir önceki paragrafta verilecektir. Söz konusu bu temalara ve değerlendirmelere geçmeden önce, bu kategoriler dışında bazı fikir ve tutumlara sahip olan üç STK'ye dair ön bilgi vermek yerinde olacaktır. Araştırmaya konu olan STK'lerin önemli bir kısmının söylemlerinde İslami hassasiyetlerin var olduğu gözlemlenmiştir. Ancak bir kısım (3 kuruluş) STK'de⁹ ise faaliyetlerin yürütülmesinde doğrudan dinî bir hassasiyet/gaye olmasa da söylem düzeyinde bunun var olduğu görülmüştür. Bu STK'lerden biri (KAMER Vakfı) farkındalık çalışmalarını yürütme süreçlerinde, dinin birey üzerindeki psikolojik - toplumsal gücünden yararlandığını ifade ederken diğer bir STK (Şanlıurfa Rahmet Derneği) ise insanî yardımları yürütürken halkın dinî motivasyonunun bağışların kuruluşa yönelmesinde etkili olduğunu belirtmiştir. Dolayısıyla bu STK'lerin de kentteki dinî atmosferden uzakta kalmadığı, yeri geldiğinde dinî söylemlerin kendilerine yardımcı dokunduğu görülmüştür. Şimdi, araştırma verilerinin ayrıştığı üç kategoriye dair açıklama ve analizlere geçilebilir.

İslami Eğilimli STK'ler¹⁰

Bu gruptaki STK görevlileri (12)¹¹, dinî gaye ve çalışmaların (İslâmî) STK'lerde bulunması gerektiğine dair çeşitli

⁹Concern Worldwide isimli kuruluştan görüşme yaptığımız kişi dinî anlamda herhangi bir gayelerinin bulunmadığını belirtmiştir. Dolayısıyla bu STK'yi aşağıdaki üç kategoriye almadık.

¹⁰Söz konusu STK'leri bu ifadeyle tanımlamamızın sebebi, söylemlerinde sıklıkla İslam'ı referans almaları ve bunu çalışmalarına yansıtma çabası içinde olmalarıdır.

¹¹Beşir Derneği, El Birliği Derneği, Evet Derneği, Haliliye Dinî ve Hayrî Hizmetler Derneği, Hayrat İnsanî Yardım Derneği, İHH İnsanî Yardım Derneği, İyilik Yardımlaşma Dayanışma Derneği, KADEM, Rabia Derneği,

argümanları güçlü bir şekilde kullanmışlardır. Bu bağlamda en çok vurgulanan düşüncelerden biri dinin; STK'lere adalet, dürüstlük, iyilik yapma ve dayanışmada bulunma, olası hataların (yapılan yardımları kendi menfaati için kullanmak gibi) önüne geçme, daha fazla çalışma gibi bazı güzel hasletleri kazandırmasıdır. STK görevlileri tarafından bu gibi ilkeler, alanın olmazsa olmazı olarak addedilir ve bu nitelikleri sağlayacak şeyin de İslam olduğu düşünülür. Bir görüşmecimiz STK'ler bağlamında, İslam tarihinde peygamberlik sürecindeki Mekke ve Medine dönemi örneğinden yola çıkarak dinin değişim konusundaki olumlu rolünü şöyle açıklamıştır:

“Hz. Muhammed'in Mekke dönemi ile Medine dönemine bakıyoruz mesela. Mekke döneminde diri diri çocuğunu toprağa gömenler var. Medine dönemine gelince bu insanlar dürüstlüğü ve adaletin timsali haline geliyor. Eee bu insanlar ne ile böyle oldu? O imanın ve İslâm'ın kalplere nakşedilmesi ile oluyor. Bu sebeple sivil toplumda dinin olması gerekiyor ve olacak da.” (Erkek, 36, Şanlıurfa, Hayrat İnsan Yardım Derneği, 17.09.2020)

El Birliği Derneği'nden bir diğer STK görevlisi ise günümüzde sivil toplum kuruluşları ismi kullanılıyor olsa da İslâm tarihinde ve devletlerinde vakıf ve cemiyet gibi kuruluşların var olduğunu belirtmiştir. Her ne kadar isim değişmiş olsa da bu kuruluşlar ile ulaşılmak istenen hedefin Allah rızası ve insanlara hizmet etmek olduğu ifade edilmiştir. Bu düşüncede, Osmanlı'dan günümüze miras olarak kalan vakıf kültürünün etkisi olduğu söylenebilir. Çünkü bu görüşmecinin anlayışında, vakıflar yardımlaşmaya kaynaklık eden kuruluşlar olarak görülmekte ve sivil toplum kuruluşları da günümüzde bu rolü

Şanlıurfa İnsanî Yardım Platformu, Sarı Başaklar Derneği, Umut Kervanı Derneği.

üstlenen yapılara denk düşmektedir. Ayrıca bu görüşmeci de diğer görüşmeciler gibi sivil toplum - din mevzusundaki tartışmalardaki din sivil toplumun yapısına uygun düşer mi düşmez mi, dinin var olduğu sivil toplumda oluşabilecek tehlikeler yönündeki teorik meselelere girmemiştir.¹² Önemli olan, STK diye adlandırılan kuruluşlarının ihtiyaç sahibi insanların gereksinimlerini karşılamasıdır. Görüşmeciler tarafından dinî bir gaye olarak görülen “Allah’ın rızası”, bu dayanışmacı ruhun ardındaki esas saik olarak dile getirilmiştir:

“Kesinlikle bir yere kadar değil her yere kadar İslâm olmalı. Sivil toplum örgütü dediğiniz zaman eskiden vakıf, cemiyet deniliyordu. Şimdi ismi dernek, platform olmuştur. Adını ne koyarsanız koyun ne olduğu çok önemli değil. Önemli olan amaçtır. Biz öncelikli olarak Müslümanız, Allah’ın kuluyuz, kul olmanın gereğini yerine getirmek zorundayız.” (Kadın, 50, Şanlıurfa, El Birliği Derneği, 17.10.2020)

Diğer iki STK’den görüştüğümüz STK görevlileri ise Müslüman bir toplumda yaşıyor olmaktan ötürü STK’lerde dinî gaye ve hassasiyetlerin olmasının çok doğal olduğunu söylemiştir. Bu söyleme, bireyin Allah’a karşı kulluk görevinin olması gibi bu kuruluşların Müslümanlar tarafından kurulmasından ötürü bunların da böyle bir görevi olduğu fikri eşlik etmiştir. STK

¹² Sadece bu görüşmecimiz değil, diğer tüm STK görevlilerinin teorik tartışmalardan habersiz olduğu tespit edilmiştir. Görüşmecilerimiz, STK’lerin kuruluşu ve işleyişi hususunda mevzuatı bilmekte ve resmî kuruluşlar ile irtibatlarında gerekecek olan birtakım bilgilerle yetinmektedir. Dolayısıyla burada incelemeye çalıştığımız STK’lerin faaliyetlerini yürütürken hangi zihinsel, duygusal motivasyonlara sahip olduklarıdır. Amacımız, bu saha verilerinden yola çıkarak teorik bağlamı değerlendirmektir.

görevlilerinin söz konusu söylemleri esas alındığında; teorik tartışmada belirtildiği gibi Ortadoğu, sivil toplum ve unsurlarının çıkış yeri olmasa da yardımlaşma ve dayanışma gibi evrensel değerlerin toplumu çağın kullanışlı ve ön plana çıkan aracı kurumlarına (STK'ler gibi) yönlendirdiğini görmekteyiz. Ayrıca bu kişiler tarafından STK'lere inançları gereği kurumsal anlamda bir dinî misyon yüklenilmesi ve bu kuruluşların dinî gayelerinin olması doğal görülse de İslami olmayan yapıların faaliyetlerine karşı dışlayıcı bir bakış açısı da söz konusu değildir. Bu bağlamda iki farklı STK'den görüşmecilerimiz fikirlerini şöyle dile getirmiştir:

“STK dediğimiz insanlardan oluşmuş bir yapıdır. Her kişinin nasıl kulluk görevi varsa kurum- kuruluş, yapıların da Allah'a karşı sorumlulukları vardır... Ha bunun dışında Müslüman olmayabilirler. O zaman da insani görevini yapabilir. Ama biz Müslümanız ve Müslüman bir toplumda yaşıyoruz, sivil toplum kuruluşlarımızın da dinî hassasiyetlere dikkat etmesi lazım. Dikkat eden STK'lerimiz de var elhamdulillah.” (Erkek, 44, Bingöl, İHH İnsanî Yardım Vakfı, 07.09.2020)

“Yani diğerlerini bilemem ama din benim için önemli bir etkendir... Fakat bununla birlikte insanî dernekler kurulabilir, faaliyet gösterebilir. Din olmasa da her şeye her kesime açık olmalıdır. İnsan farklı düşünüyor olsa bile insani noktada bir araya gelebilir. Bence insanlık adına güzel şeyler yapılmalı ve yapılabilir de...” (Kadın, 48, Şanlıurfa, Sarı Başaklar Derneği, 14.09.2020)

Bu kategorideki diğer bir STK görevlisi ise dinin bu yapıları disipline edici bir rolü olduğunu, olumsuz durumların önüne geçen bir etkisi bulunduğunu ifade etmiş, ayrıca STK - din münasebetini beden-ruh metaforu ile anlatmıştır. STK - din

ilişkisi hususunda; dinin bu kuruluşlara hem doğruluk, dürüstlük gibi erdemleri kazandıran hem de sosyal ilişkilerde insanî arzuların sebep olabileceği zararları (evlilik dışı cinsel yaşam, kurumsal hizmetleri kişisel menfaatler için kullanma gibi) önleyen bir faktör olduğunu söylemiştir. Aşağıdaki alıntıda aktarıldığı üzere bu STK görevlileri tarafından dinin söz sahibi veya etkisinin olmadığı bir sivil toplum kuruluşunun bireysel ve toplumsal yarar açısından anlamsız ve yetersiz görüldüğü söylenebilir. Dolayısıyla sivil toplum ve kuruluşlarının din ile anılmasının tartışılması bir yana, din bu alanın olmazsa olmazı şeklinde görülmüştür. Bu minvalde söz konusu STK görevlileri görüşmede fikirlerini şöyle dile getirmiştir:

“Dinin disiplin etmesi gerektiğini düşünüyorum. Hayatta bazı şeyler ruh gibidir. Mesela bir cenaze ne kadar yakışıklı olursa olsun insanlar onu bir an önce defnetmeye çalışır. Yani oradan ruh ve canlılık olmadığı için. O beden fiziksel olarak yakışıklı olmasının bir hükmü kalmıyor. İşte bunun gibi STK'lere ruh veren şey dindir.” (Erkek, 46, Diyarbakır, Umut Kervanı Derneği, 21.10.2020)

Bu kategorideki STK'ler için İslam, gaye ve faaliyetlerde mutlaka olması gereken bir unsurdur. Çünkü İslam; bu kuruluşlara adalet, dürüstlük ve yardımlaşma gibi erdemler kazandırmıştır. Ayrıca bu gruptaki STK görevlilerine göre İslam toplumlarında daha önce vakıf, cemiyet gibi örgütlenmeler de var olmuştur. Dolayısıyla İslam ve sivil toplum kuruluşları arasında herhangi bir tezatlık yoktur. STK görevlileri açısından İslam, toplumu bir arada tutan en önemli unsurdur. Bireyin Allah'a karşı sorumluluğu olduğu gibi bu kuruluşların da benzer bir yükümlülüğü olduğu ifade edilmiştir.

Araştırmanın teorik kısmında da tartışıldığı üzere sivil toplum kuruluşları ile din arasında kesin bir ayırım yapmak, yukarıdaki değerlendirmelerde de görüleceği üzere toplumsal gerçeklikle uyumsuz görünüyor. Sivil toplum, sivil toplum kuruluşları kavramlarına -bunlar Batı menşeli olsa da- bu başlık altında ele aldığımız STK'ler gibi dinî bir misyona sahip kuruluşlar tarafından yüklenen anlam ve faaliyetlerin içeriği İslam'a göre şekillenebilmektedir. Dolayısıyla dinin; sivil toplumun önemli bir unsuru olan STK'ler üzerinde önemli bir etkisi olduğu görülmekte ve oryantalist bağlamın iddia ettiği gibi sivil toplumu ketleyici bir yapıya dönüşmediği anlaşılmaktadır.

Dinin Araçsallaştırılmasına Karşı Çıkan STK'ler

Bölüm başlığından dolayı bu kategori altında fikirlerini inceleyeceğimiz STK'lerin (7)¹³ seküler bir referansa sahip kuruluşlar olacağı düşüncesi oluşabilir. Fakat görüşülen bu gruptaki STK'ler arasında seküler bir duruş ile hareket etmeyen, dinî eğitim - öğretim faaliyetleri düzenleyen, ihtiyaç sahiplerine yönelik yardım çalışmaları yürüten, bir araya gelerek çeşitli dinî metinleri okuyan kuruluşların da olduğunu belirtmek gerekir. Dolayısıyla bu grup homojen bir yapı arz etmemekte, seküler bir referansa sahip kuruluşlar (KAMER Vakfı gibi) ile dinî saiklerle hareket eden kuruluşlardan oluşmaktadır. Söz konusu STK'leri aynı grup altında değerlendirmemiz, onların aynı misyon ile hareket ettiği anlamına gelmez. Bundan ziyade, sahadaki veriye dayanan bu kategori, farklı referans noktalarına sahip kuruluşların STK - din

¹³ Haliliye İlim ve Kültür Vakfı, İnfak Derneği, İnsanî Sınırları Koruma Derneği, KAMER Vakfı, MÜSGAD, Sivil Kadınlar Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği, Şanlıurfa Rahmet Derneği.

münasebetine dair aynı kaygıya sahip olabildiğini göstermektedir.

Yapılan görüşmeler esnasında, bazı STK yönetici ve gönüllülerinin dinin araçsallaştırılmasından şikâyet ettiği görülmüş ve bunu yapan bazı kuruluşların var olduğu, isim belirtilmeden ifade edilmiştir. Kuruluşların görevlileri tarafından görüşmelerde, sivil toplum kuruluşlarına destekte bulunan insanların dinî duygularının kullanılıp menfaat elde etmenin yanlışlığı üzerinde durulmuştur. Sakal bırakma, bol kıyafetler giyme (şalvar gibi), salavat - zikir şeklinde din dilinin sıklıkla kullanılması gibi dinin görünür uygulamalarının bir etikete dönüştürülüp buradan bir menfaat sağlandığı/sağlanabileceği düşünülmüştür. Söz konusu algının oluşmasında; tabela dernekleri/vakıfları¹⁴ adı altında değerlendirilebilecek kuruluşların menfaatçi tutumlarının veya herhangi bir tarikat/cemaat yapısı ile yakından irtibatı sayesinde gelir elde eden kuruluşların var olduğu iddiasının etkili olduğu söylenebilir. Maddi menfaat amacıyla dinin görünür kılınmaması veya onun söyleminden yararlanma amacının taşınmaması halinde, dinî hassasiyet ve çalışmalar bu grup tarafından normal karşılanır. Sıklıkla dinî referanslar ve Said Nursi'nin Risale-i Nur külliyatından referanslar ile konuşan bir görüşmecimiz bu kaygıyı şöyle dile getirmiştir:

“Kurumlarda, derneklerde, vakıflarda dinin yeri olabilir, olmasında bir beis yok. Sadece dini suiistimal etmemek önemlidir. Dini yapmış olduğu şeye dirsek yapmayacak. Örneğin eğer sakal bırakırsam beni esnaf olarak dindar

¹⁴ Bu ifade, organize ve profesyonelleşmiş bir kurumsal işleyişten uzak, ara ara ulusal veya uluslararası projelere ortak olunarak faaliyet yürüten, topluma dönük yararlılık ilkesinden uzak maddi menfaat eksenli kuruluşlar için kullanılır.

biri olarak görecektir ve bana alışverişe gelirler diye düşünmemeli. Din bir dirsek yapılmadan her kurumda veya dernekte, vakıfta olabilir.” (Erkek, 32, Şanlıurfa, Haliliye İlim ve Kültür Vakfı, 07.09.2020)

Diğer bir STK görevlisi ise Müslüman kimliğine sahip olursa da yardım yapılırken bunun bir etiket olarak sunulmasının gerekli olmadığını, yardım yapılan kişilerin bundan rahatsız olabileceğini düşünmek gerektiğini ifade etmiştir. Görüşmeyi sürdürürken konuşmamız bu kişinin dinden ne anladığı ve yer yer dini nasıl yorumladığına da evrilmiştir. Kuruluşlarının doğrudan dinî faaliyetleri olmasa da bu kişinin hem kişisel hayatında hem de kuruluşun misyonu açısından dinin önemli yer tuttuğuna şahit olunmuştur.¹⁵ Doğrudan dini bir gaye ile hareket eden ve söyleminde dini sıklıkla kullanan bir kuruluş olmasa da sağlık alanında yürüttükleri çalışmalarda (özellikle kadın doğum sağlığı) Diyanet ile koordineli çalışmaları, bu kuruluşun dine mesafeli davranmadığını göstermiştir. Dolayısıyla dinin araçsallaştırılması mevzusunda, seküler saikler ile değil belirli bir dinî anlayış/yaşantı doğrultusunda eleştiri yapıldığı söylenebilir. Söz konusu görüşmecimiz STK - din ilişkisi bağlamındaki fikir ve tutumunu şöyle ifade etmiştir:

“Dinî çalışmalarına kesinlikle alet etmemelidirler. Dini ön plana çıkararak şu yardımı alayım, şunu yapayım olmamalı işte. İslamiyet şöyledir böyledir anlatırken bunu çok kullanmak biraz itici geliyor. Belki içinde Ermeni, Hristiyan var. Bir sürü Ermeni var Suriyelilerin arasında. Gelmiş Kürtleşmiş veya Araplaşmış... Dinlerken hoşuna gitmeyebilir. Onun o yardıma ihtiyacı var. Belki sen anlatırken itici gelecek, hoşuna

¹⁵ Söz konusu görüşmeci STK'nin kurucusu ve yöneticisi olduğundan görüşlerinin derneğin misyonuyla birebir uyduğunu söyleyebiliriz.

gitmeyecek.” (Erkek, Şanlıurfa 46, İnsani Sınırları Koruma Derneği, 24.10.2020)

Şanlıurfa’da kadın merkezli farkındalık çalışmaları (okuma yazma kursları, sosyal haklara erişim konusunda seminerler, boşanma sürecinde adli yardım gibi) yapan bir STK’de çalışan iki kişi; STK’lerde dinî hassasiyetlerin var olabileceğini, dinî gayeler ile çalışma yapan STK’ler ile irtibata açık olduklarını belirtmiştir. Söz konusu kuruluşun, kadınlara yönelik farkındalık çalışmalarını yürütürken dinî referanslardan (ayet, hadis gibi) ziyade; kadın erkek ilişkilerine dair günümüzün hukuksal söylemi ile (İstanbul Sözleşmesi, kanunda kadın ve erkeklerin eşit olduğuna dair teorik temellendirmeler) hareket ettiği tespit edilmiştir. Görüşme boyunca dinin STK faaliyetlerine nasıl yansıdığını anlamak amacıyla yönelttiğimiz sorulara verdikleri cevaplarda; bu kişilerin bireysel hayatlarında oruç, namaz, sadaka gibi ifa ettikleri dinsel pratiklerinden örnekler verdikleri görülmüştür. Fakat dinî tutum ve söylemlerin kuruluş faaliyetlerine, çalışanların bireysel hayatındaki kadar yansımadağı müşahade edilmiştir. KAMER Vakfı’nın kadın hakları savunuculuğunu dinî bir söylemle değil, hukuksal metin ve normlar üzerinden yapmasına bağlanabilir. Kuruluş gayesi ve çalışmalarını feminist ve seküler bir yaklaşımın şekillendirdiği fark edilmiştir. Fakat bunun kuruluş görevlilerinin söyleminde katı bir dinsel karşıtlığa dönüşmediği de görülmüştür. Görüşmecilerden biri, STK’nin dine dair bakış açısını ve tutumunu şöyle özetlemiştir:

“Açıkçası biz dini şeye bakmıyoruz. Bazı dernekler var sadece dinî anlamda hizmet veriyor. Kur’an kurslarıdır falan. Onları ziyaret de ediyoruz, görüştüğümüz de oluyor. Kadınlara yönelik çalışan dernekler var. Dinimiz doğru bilirse gerçekten çok güzel. İlkelerimize,

vizyonumuza uyacaksa iş birliğine her zaman açığız. Ama nedir kalkıp bir erken yaşta evliliği beklemesinler, çok eşliliği beklemesinler. İstanbul Sözleşmesinin kaldırılmasını asla beklemesinler.” (Kadın, 36, Şanlıurfa, KAMER Vakfı, 22.09.2020)

STK’lerde dinî bir hassasiyete/gayeye karşı çıkmayan kuruluş görevlileri, menfi davranışların sivil toplum kuruluşları için hem halk hem de resmî kurumlar nezdinde olumsuz bir imaja sebebiyet verdiğiinden şikâyet etmiştir. Bir önceki başlıkta ele alınan *İslami eğilimli STK’ler* ile bu kuruluşlar arasında dinî anlayış konusunda büyük farklılıklar söz konusu değildir. Dolayısıyla iki grup arasında keskin bir ayırmadan bahsedilemez. Bu kategorideki STK’lerin bir önceki kategori ile (*İslami Eğilimli STK’ler*) ayırım noktası, dinin araçsallaştırılmaması vurgusudur. Fakat dinin bir kişi veya grubun menfaat aracına dönüşmesinden duyulan rahatsızlığa katı bir din karşıtlığının eşlik etmediği de görülmüştür.

Dinî Bir Kimlikle Anılmak İstemeyen STK’ler

Bu kategoriye Suriyeli sığınmacılarca kurulmuş 3 STK¹⁶ oluşturmaktadır. Bu kuruluşlar, özellikle uluslararası kuruluşlar (BM, AB) ve Körfez ülkeleri (Katar, Kuveyt, Suudi Arabistan, Umman) tarafından verilen fonlar sayesinde çeşitli çalışmaları yapabilmektedir. STK’lerin, söz konusu kuruluş ve ülkelerden destek almalarından ötürü kimlik (dinî, siyasi) eksenli bir söylemden kaçındıkları fark edilmiştir. STK görevlilerinin STK - din ilişkileri konusu hakkındaki sorulara cevap verirken tereddüt ettikleri de gözlemlenmiştir.

¹⁶Ataa Derneği, Rahmet Derneği ve Said Yardım Derneği.

Bu kategorideki STK görevlileri ile yapılan görüşmelerde, bu kişilerin kişisel planda dinî bir hassasiyetinin var olduğu görülmüş ve söz konusu kişiler kuruluşlara yapılan yardımlarda dinin teşvik edici olduğunu ifade etmiştir. Fakat kurumsal boyutta dinî hassasiyetleri vurgulamaktan kaçındıklarına da şahit olunmuştur. Bu STK mensupları; dinsel olanın bireysel boyutunu, çatısı altında çalışma yürütülen kuruluşun faaliyetlerine yansıtmakta çekimser kalmıştır. Dinî söylem ve pratiklerin eğitim - öğretim faaliyetleri, insanî yardım çalışmaları ve diğer etkinliklere yansıtılması halinde özellikle Avrupa menşeli kuruluşlar (AB, BM gibi) tarafından mali kaynakların kesilmesine sebep olacağı dile getirilmiştir. Görüşmeler gerçekleştirilirken bu husus sıklıkla tekrarlanmış, dolayısıyla bu algının oluşmasından ciddi manada uzak durmaya çalışılmıştır. Bu düşüncelerin serdedilmesinden sonra, Ataa Derneğinden görüşmecimiz, insanî yardım faaliyetleri yapılırken etnik ve dinî kimliklerin bir ideoloji olarak kullanılması halinde yardıma ihtiyacı olan insanların zarar göreceğini belirtmiştir:

“Ben düşüncemi söyleyeyim insanî olarak bütün kurum ve kuruluşlar insani yardım yapıyorlarsa o insani yardımı yaparken inancını, ideolojisini katmadan karşı tarafa iletmeleri gerekiyor. İdeolojik bir yapı ile yardım ettiğin zaman bir Hıristiyan gelip senden yardım istediği zaman sen ona yardım etmezsin. Sen bütün her şeyin kabahatini bu masum kişide bulmuş olacaksın. Ondan dolayı insanî yardımda kimliklerin işin içine karışması problem bence...” (Erkek, 37, Halep, Ataa Derneği, 25.11.2020)

Said Yardım Derneğinden görüştüğümüz kişi de benzer şekilde, Müslüman bireyler olarak kendileri için İslâm'ın öncelikli olduğunu, bunun yaşantıdan ayrı tutulamayacağını

dile getirmiştir. Aşağıda düşüncelerini alıntıladığımız bu kişinin her ne kadar dinsel inanca bağlılığı olsa da çağın kapitalist ve seküler talepleri ile karşı karşıya kaldığı bazı durumlarda inancını ön plana çıkaramadığı veya üzerini örtmek zorunda kaldığı söylenebilir. Dolayısıyla STK'lerin alandaki maddi yetersizlikler sebebiyle asıl fikir ve gayelerinde kendi kendilerini bir kısıtlamaya tabi tutabildikleri sonucunu çıkarmak da mümkündür. Söz konusu bu görüşmeci, dinî gayeler ile hareket ettiklerinde uluslararası kuruluşlardan destek almada problem yaşadıklarını şöyle açıklamıştır:

“Bizim için İslâm birinci öncelik... Dinimiz bizim yaşantımızdır. Ancak Birleşmiş Milletler ile birlikte çalışmalar yaptığınızda önce araştırırlar. Bunlar çalışma yaparken fikirleri nelerdir, bunlar sadece İslâmî pencereden mi yaklaşıyorlar, sadece Kur'an öğretmeye mi çalışıyorlar? Bunlara bakıyorlar. Biz kendimizi daha çok insanî yardım kuruluşu olarak ifade ediyoruz. Böyle olunca çalışmaları yürütmek daha kolay...” (Erkek, 33, Deyrizor, Said Yardım Derneği, 26.11.2020)

STK'lerin yaptığı çalışmaları yakından izleyen ve sahada bulunan kişiler de benzer izlenimleri aktarmıştır. Bir görüşmecimiz, uluslararası kuruluşlardan fon alan ve doğrudan dinî bir gayesi olmayan STK'lerin daha iyi çalışabildiğini söylemiştir (Erkek, 34, Şanlıurfa, Kur'an Kursu Yöneticisi, 11.11.2020). Konu hakkında görüşme yapılan başka bir STK görevlisi de “Müslüman görüntüsü ve hassasiyeti” fark edildiğinde uluslararası kuruluşlarının bu hassasiyetlere sahip STK'lere karşı olumsuz bir tutum sergilediklerini dile getirmiştir. Bu konuda özellikle İHH'nin çalışmalarını ve bu vakfın kimi üyelerinin sakal bırakması, şalvar giymesi gibi bir takım dinî motiflere işaret eden görüntülerini örnek vermiştir (Erkek, Şanlıurfa 46, İnsani Sınırları Koruma Derneği, 24.10.2020). İHH tarafından sergilenen bu dinî imaj ve

yorum sebebiyle vakfın, Batılı kuruluşların ideolojik süzgecinden geçip fon almaya elverişli görülmediği anlaşılmıştır.

Netice olarak Suriyeli sığınmacılarca kurulmuş STK'lere uluslararası kuruluşlardan ve diğer ülkelerden önemli kaynaklar ayrıldığı fark edilmiştir. Ancak bu STK'lerin görevlileri, dinî bir hassasiyetleri olsa da bunu ifade etmelerinin ideolojik bir imaja neden olabileceğinden dolayı dikkatli olmaya özen göstermiştir. Söz konusu STK'lerin uluslararası kuruluşlardan destek alabilmek ve bu desteğin devamını sağlamak için “ideolojik” veya “dinî” bir izlenim vermek istemediği görülmüştür. Alanda çalışmalarını aksatmadan devam ettirebilmek için buna dikkat etmektedirler. Mesele sivil toplum, sivil toplum kuruluşları ve din bağlamında değerlendirilecek olursa; sivil toplumun teorik tartışmaları çok sesliliğe, çeşitli kültürel nosyonlara açık olma, demokratik değerlerin yükseltilmesi iddiasında bulunur. Ancak yukarıda bahsettiğimiz kuruluşların aktardıklarını dikkate aldığımızda, sivil toplumun çıkış noktası olan Avrupa menşeli AB, BM gibi kuruluşların İslami değerlerin, faaliyetlerin ön plana çıkmasından rahatsızlık duyduğu görülmektedir. Dolayısıyla teorik tartışmaların ve kavramın ortaya çıkıp geliştiği coğrafyanın ve entelektüel öncülerin çok kültürlülüğe uygun hareket etmediklerini söyleyebiliriz.

STK - din ilişkisi hususundaki görüşmeler neticesinde edinilen diğer bir izlenim ise hemen hemen bütün STK görevlileri için yürütülen çalışmalarda dinin kolaylaştırıcı bir etkiye sahip olduğudur. Onlara göre bu kolaylaştırıcı etki iki şekilde olmuştur. Birincisi dinin STK görevlilerini iyiliğe teşvik edici olması, ikincisi dinin STK'lere bazı olumlu hasletler yüklediğidir. Bunların adalet, doğruluk, dürüstlük gibi birtakım erdemler

olduğu ifade edilmiştir. STK görevlileri, Kur'an ve Peygamberin hayatının kendileri için bir örneklik oluşturduğu, bu değerlerin gölgesinde hareket etme gayretinin bu çalışmalara yoğunlaşmayı sağladığını belirtmiştir. STK görevlileri, STK'e faaliyetlerine katılımda, gönüllük vurgusunu yaparken hayır olarak addettikleri çalışmaların parayla yapılmayacağını, kendilerini orada tutan şeyin manevi doyum sağlamak olduğunu belirtmiştir. Görevliler, örnek olarak pandemi sürecinde birçok uluslararası kuruluşun yerelde faaliyetlere ara verdiklerini ama yerel derneklerin ellerinden geleni yapmaya devam ettiklerini söylemiştir. Bunun ise "Allah'ın rızasını kazanma" gayretinden geldiği ifade edilmiştir. Şanlıurfalı STK'ler ile yapılan görüşmelerden elde edilen veri ve izlenimlerden hem düşünsel yaklaşım hem pratik örgütlenme ve faaliyet biçimlerinde Batılı sivil toplumu var eden demokrasi merkezli değerlerden ziyade çeşitli mali, eğitsel vb. yardım biçimleri ekseninde değer kazanan bir sivil toplum yaklaşımının var olduğu görülür. Dinin de bu yaklaşımı destekleyen ve güçlendiren bir unsur olarak görüldüğü fark edilmiştir. Bu da Sarıbay'ın belirttiği gibi sivil toplum değerlerinin gelişimi açısından hem bir imkân hem de bir engel olarak görülebilir.

Sonuç

Bu çalışmada; öncelikli olarak sivil toplum, sivil toplum kuruluşları ve din münasebetine dair teorik tartışmaları eleştirel bir şekilde değerlendirmek amaçlanmıştır. Böyle yaklaşıldığında, konuyla ilgili tartışmaları yürüten araştırmacıların çoğunlukla kavramın tarihsel temellerine; Avrupa, Amerika ve Ortadoğu'daki gelişimine ve uygulamadaki bazı görünümüne (STK, vakıf, cemiyet gibi) yoğunlaştıkları fark edilmiştir. Ancak bu değerlendirmelere saha verilerinin çok sınırlı olarak eşlik ettiği görülmüştür. Saha verilerinin kısıtlı olduğu çalışmalarda; sivil toplumun Doğu toplumlarında imkânının pek olmadığı ve dinin (özelde İslam'ın) sivil toplum için kısıtlayıcı bir faktöre dönüştüğü yönündeki görüşler Batı - Doğu ikileminin oryantalist bağlamını çağrıştırmıştır. Dolayısıyla bu araştırmanın diğer bir gayesi; sivil toplumun en görünür elemanlarından biri olan STK'lerin ve onların yetkililerinin sivil toplum ve din münasebetine nasıl yaklaştıkları, bu husustaki fikirlerin kuruluşların faaliyetlerine yansımalarını tespit etmektir. Bu minvalde, araştırmanın amacına ulaşmak için Şanlıurfa kent merkezindeki STK'ler örneklem olarak seçilmiştir.

Sivil toplum, sivil toplum kuruluşları ile din arasında etkileşimin mümkün olup olmadığı konusunda iki farklı görüşün olduğu görülmüştür. Bazı düşünürlere göre sivil toplumun farklılıklara hoşgörü ile yaklaşma, bireysel özgürlük, çoğulculuk vurgusu gibi özellikleri din ile çatışır vaziyettedir. Bu görüşe göre sivil toplum ve din farklı tabiatlara sahip olmalarından dolayı yan yana gelmeleri mümkün değildir. Ancak diğer olumlu görüşe göre dinin eleştirel bir bakış açısı sunması ile bireyleri adapte ve motive etme gücüne sahip olmasından dolayı bu ilişki

mümkündür. Bu tartışma hem Batılı literatürde hem de İslâm ve Ortadoğu özelinde de benzer bir şekilde devam etmektedir. Teorik yaklaşımlarda, Batılı toplumlarda dinin sivil toplumu ketleyici olduğu yönünde bazı fikirler bulunmakla birlikte bu konuda çoğunlukla dinin sivil toplumla uyuşacağı, onun gelişimine katkıda bulunacağı yönünde açıklamalar yapıldığı görülmüştür. Sivil toplum kavramı, Antik Yunan menşeli olup Batı felsefesi ve siyasi literatürü içinde gelişip günümüzdeki anlamına kavuşmuştur. Dolayısıyla konuyla ilgilenen araştırmacılar; kavramın hem teorik hem de pratikteki karşılığının Batılı toplumlarda görüleceğini ve özgün yapısı ile bu coğrafya dışında var olmasının mümkün olmadığını iddia etmiştir. Çoğunlukla saha araştırmalarından yoksun, tarihsel örnekler ve kategorik kıyaslar (Doğu – Batı, medeni – az medeni gibi) üzerinden yapılan bu değerlendirmeler, bizi bu araştırmada tartışmaların oryantalist bağlamı ile ilgilenmeye sevk etmiştir.

Araştırmanın saha verileri yoluyla -Şanlıurfa'daki sivil toplum kuruluşları sınırlaması ile- sivil toplum, sivil toplum kuruluşları ve din münasebetine dair bazı tespitlere ulaşılmıştır. Şanlıurfa'daki STK'lerin tartışmamız bağlamında üç kategoriye ayrıldığı görülmüştür. Bu gruplar arasında dine bakış açısı itibari ile keskin ayrımların olduğu söylenemez. Ancak dinin sivil toplum ve onun unsurları olan STK'lerdeki konumuna dair bazı görüş ve tutum farklılıklarının olduğu tespit edilmiştir.

Bu anlamda ilk grupta *İslami Eğilimli STK'ler* ele alınmıştır. Söz konusu STK'lerin faaliyetleri ve kurum görevlilerinin söylemleri incelediğinde; bu söylemlerde dinin (İslam) STK'lere adalet, eşitlik, iyilik yapmaya teşvik etme gibi nitelikler kazandırdığı şeklinde bir düşüncenin olduğu anlaşılmıştır. STK görevlileri,

günümüzün sivil toplum kuruluşları olarak isimlendirilen kuruluşların benzerinin İslam kültüründe vakıf ve cemiyet adı altında var olduğunu belirtmiştir. Dolayısıyla yardımlaşma, dayanışma gibi değerlerin toplumu çağın kullanışlı aracı kurumlarını kullanmaya yönlendirdiği söylenebilir. *İslami eğilimli STK'lerin* söylemleri ve faaliyetleri dikkate alındığında; bunların İslami bir misyonu öncelemeyen yapıların faaliyetlerine karşı olmadıkları da tespit edilmiştir. Bununla birlikte, kentte İslam ve onun Sünni yorumu dışındaki inançlara/mezheplere yönelik faaliyet yürüten STK'ler bulunmadığı için araştırma örnekleme bu yönüyle sınırlı kalmıştır. Dolayısıyla birbirine zıt inanç, değer ve misyonlara sahip kuruluşlar yan yana geldiğinde nasıl bir ilişki biçiminin söz konusu olabileceği konusunda çalışmamız bir tespite ulaşmamıştır.

Sivil toplum, sivil toplum kuruluşları ve din münasebetine dair görüşmeler sonrasında, STK'ler arasında ortaya çıkan ikinci bir fikir/eğilim *Dinin Araçsallaştırılmasına Karşı Çıkış* 'tır. Bu kategorideki STK görevlileri, dinin STK faaliyetlerinde herhangi bir etkisinin olmasını ya da STK'lerin dinî bir misyona sahip olmasını normal karşılarlarken “din etiketi” ile çıkar elde edilmesine karşı çıkmıştır. Söz konusu kategoride yer alıp fikir serdeden STK'ler homojen bir yapıya sahip değildir. Bu kategorinin içinde hem dinî referansları sıklıkla kullanan kuruluşlar hem de seküler bir dile sahip STK'ler vardır. Ayrıca bu kategorinin eleştirel yaklaşımının katı bir din karşıtlığına dönüşmediği de tespit edilmiştir. Dolayısıyla bir önceki kategori ile bu kategori arasında, meseleye yaklaşımda eleştirel bir perspektif farklılığının olduğu tespit edilmiştir.

Araştırmanın saha verilerinden ortaya çıkan son kategori ise *Dini Bir Kimlikle Anılmak İstemeyen STK'ler* şeklinde isimlendirilmiştir. Bu kategorideki STK'ler, Suriyeli sığınmacılar tarafından kurulan kuruluşlardır. Mali kaynaklarının çoğunlukla uluslararası kuruluşlar tarafından verilen destekler olması sebebi ile bu kurumların, söz konusu kuruluşlara tam bağımlı olarak çalıştıkları tespit edilmiştir. Diğer kategorilerdeki STK'lerle karşılaştırıldığında bu STK'lerin çalışmalarında din; kuruluş görevlilerinin söyleminde motive edici güç ve olması gereken bir olgu olarak addedilmesine rağmen kurumsal çalışmalarda ve tanıtım faaliyetlerinde rahatlıkla öne çıkarılmadığı da fark edilmiştir. Bu durumda Avrupa Birliği, Birleşmiş Milletler gibi kuruluşların sivil toplumun çok sesliliğe ve kültürlülüğe dair söylemine açık olmadıklarını ve demokratik değerler konusundaki tutumlarının söylemde kaldığını söyleyebiliriz. Araştırmada, bu çelişkili tavrın teorik temelleri, Edward Said'in kullanımıyla oryantalist bağlam ile irtibatlandırılmıştır.

Sivil toplum ve din münasebetine dair tartişmalardaki değerlendirmeler; kavramların teorik ve tarihsel temelleri üzerinden normatif ve hakikati yansıttığı düşünölen bir tablo halinde sunulmuştur. Edward Said, Pierre Bourdieu ve Zygmunt Bauman'ın metinleri üzerinden meseleye yaklaşıldığında, bu konudaki tartişmaların ideolojik bir yanılığıya doğru kaydığı anlaşılmıştır. Sivil toplumu; Asya, Ortadoğu ve daha özeldede Türkiye için bir eksikliğe işaret olarak kullanmak ve Batı'daki haliyle var olmasının mümkün olmadığını iddia etmek toplumsal eylemleri özcü bir yaklaşımla ele almanın sonucudur. Bu eksiklik ve medeni - az medeni gibi kıyaslar üzerinden yapılan değerlendirmelerin oryantalist teorinin Doğulu toplumlara yaklaşımından kaynaklanma

ihtimalinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Araştırmanın teorik kısmında, bu yaklaşım Pierre Bourdieu'nün kullandığı “zekânın ırkçılığı” kavramı ile nitelendirilmiştir. Çünkü bu değerlendirmeler, Batı'nın yaklaşık son üç yüz yıllık Doğu karşısındaki siyasal, ekonomik, kültürel üstünlük iddiasının bir uzantısıdır. Araştırmada, söz konusu üstünlük iddiasının (dolayısıyla “zekânın ırkçılığı”) arka planında ise Bauman'ın “biz ve onlar” ayrımındaki gibi duygusal ve fikirsel zıtlıkların etkili olduğu sonucuna varılmıştır. Sivil toplum kavramının fikirsel ve tarihsel tecrübe olarak sahipleri konumunda bulunan Batılı araştırmacılar; onun tarihsel temellerini kendi toplumunda bulmaya çalışan ya da onunla ulaşılmak istenen değerlerin benzer kurumlarla Doğu'da da var olduğunu belirten Doğulu araştırmacılara (onlar) rol kaptırmak istemediği müşahede edilmiştir.

Araştırmadaki veriler özelinde yaklaşıldığında; kavramın kurumsal tezahürlerinin (sivil toplum kuruluşları), teorik tartışmalarda iddia edildiği üzere din olgusu ile uyuşmadığı yönünde bir bulguya rastlanmamıştır. Sivil toplum kuruluşları için herkese açık olma, ihtiyaç sahiplerinin var olduğu bir düzende sosyal hamilik vasfı, diğer STK'ler ile ilişki ve bağlarda bulanabilmesi, şiddete karşı olma, kendi varlığı kadar kendisi gibi olmayanların varlığını da kabul etme gibi özellikler en önemli unsurlardır. Alan çalışması kapsamındaki kuruluşların genel itibariyle bu eğilimde oldukları tespit edilmiştir. Ayrıca bütün STK'lerin söylem düzeyinde, kendinden farklı olana karşı bir şiddet eğiliminde olmadığına da tanıklık edilmiştir. Dolayısıyla sivil topluma dair teorik tartışmalarda iddia edildiği gibi dinin, mutlak anlamda sivil toplum ile çatışan bir olgu olmadığđı sonucuna ulaşılmıştır.

Bu minvalde, araştırmanın örnekleme kapsamındaki STK'lerin fikirsel yaklaşımları, işleyiş düzenlerinden ve faaliyetlerinin insanî yardım ile bir takım eğitsel çalışmalara yoğunlaşmasından dolayı; sivil toplum ve onun unsurlarından beklenen demokratik değerleri geliştirme rolünün bu kuruluşlarda sınırlı olduğu tespit edilmiştir. Şanlıurfa'daki STK'lerin demokratik değerleri geliştirme ve kent halkının sosyal - kültürel - siyasî taleplerini kent gündemine taşıma konusunda etkin faaliyetlerde bulunmaması, tartışma bağlamındaki değerlendirmeyi; din olgusunun söz konusu kapsamdaki etkilerini, insanî yardım ve dayanışma boyutlarının dışına çıkararak analiz etmeyi mümkün kılmamıştır. Ancak dinin; araştırma örnekleme kapsamında kentte, sivil toplum ile STK'leri engelleyen ve öteki olana karşı pozisyon alma gibi bir niteliğe bürünmediği sonucuna ulaşılmıştır. Buradan yola çıkarak daha genel bir ifadeyle sivil toplum ve sivil toplum kuruluşlarını teorik temelden yola çıkıp herhangi bir ülke veya toplumda tıpkı ortaya çıktığı toplumlardaki (Amerika ve Avrupa denilebilir) haliyle arama çabası ve değerlendirmesinin yöntemsel olarak kusurlu olduğu eleştirisinde bulunabilir. Zira sivil toplum ve kuruluşlarının üstlendikleri rolü (çoğulculuk, şeffaflık, yardımlaşma- dayanışmacılık, katılımcı ve demokrasi kültürünü pekiştirme gibi) yerine getiren başka kurumlar da (vakıf gibi) tarih boyunca var olmuştur ve olacaktır. Bu sebeple çalışmada ulaşılan netice; İslam toplumlarında tıpkı Avrupa veya Amerika'daki haliyle sivil toplum ve kuruluşlarını aramak yerine, onları burada aldıkları şekil ve gördükleri işlevler bakımından incelemenin daha isabetli olacağıdır.

Kaynakça

- Aktay, Y. (2015). Postmodern Kavşakta Sivil Toplum ve Din. İstanbul: Tezkire Yayıncılık.
- Ay, E. (2009). Türkiye’de Sivil Toplum Düşüncesinin Gelişimi ve Din. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Barın, H. (2019). Türkiye’deki Suriyelilerin Entegrasyonunda Sivil Toplum Kuruluşlarının Rolü. (Yayınlanmış Doktora Tezi). Gazi Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Barry, Norman. (1998). Sivil Toplum, İslam ve Din. Liberal Düşünce Dergisi, (12). 84-93.
- Bauman, Z. (2019). Sosyolojik Düşünmek, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bourdieu, P. (2016). Sosyoloji Meseleleri, Ankara: Heretik Yayıncılık.
- Baydur, M. (1997). Demokrasi ve Modernleşme Sürecinde Devletin- Sivil Topluma Baskın Gelmesi ve Kemalizm. Yeni Türkiye Dergisi Sivil Toplum Özel Sayısı, (18). 195- 202.
- Cicioğlu, F. (2019). Türkiye’de Sivil Toplum. Ortadoğu’da Sivil Toplum İmkân ve Kısıtlılıklar içinde (ss. 29-61). Ankara: Kadim Yayınları.
- Çaha, Ö. (1994). Osmanlı’da Sivil Toplum. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, (49/3). 79-99.
- Çaha, Ö. (2016). Sivil Toplum ve Devlet, Ankara: Orion Kitabevi.
- Çaha, Ö. (2017). Sivil Toplum Sivil Topluma Karşı, İstanbul: Mana Yayınları.

- Çekin, A. (2013). Batıda ve Türkiye’de Sivil Toplum ve Din. Marife Dini Araştırmalar Dergisi, (13/2). 23- 43.
- Duman, D. ve Barut, İlgin. (2015). İslam ve Sivil Toplum Üzerine Eleştirel Bir Bakış. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, (8/37), 871- 879.
- Erkan, E. (2012). “Dernekleşme ve Din: Gaziantep Örneği”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Kayseri 2012.
- Giddens, A. ve SUTTON, P. W. (2016). Sosyolojide Temel Kavramlar, İstanbul: Phoenix Yayınları.
- Glesne, C. (2013). Nitel Araştırmaya Giriş. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Göle, N. (1997). Otoriter Laisizm ve İslamcı Politikalar: Türkiye’de Durumu. Yeni Türkiye Dergisi Sivil Toplum Özel Sayısı, (18). 251-266.
- Habermas, J. (2019). Kamusal Alanda Din. Doğalcılık ve Din Arasında-Felsefi Denemeler. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Kasaba, R. (2017). Eski ile Yeni Arasında Kemalizm ve Modernleşme. Türkiye’de Modernleşme ve Ulusal Kimlik içinde. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Kukathas, C. (1999). İslam, Demokrasi ve Sivil Toplum. İslam, Sivil Toplum, Piyasa Ekonomisi içinde, (21-45). Ankara: Liberte Yayınları.
- Kümbetoğlu, B. (2017). Sosyolojide ve Antropolojide Niteliksel Yöntem ve Araştırma, İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Mardin, Ş. (2020). Türkiye’de Toplum ve Siyaset. İstanbul: İletişim Yayınları.

- Montesquieu, C. (2021). Kanunların Ruhu Üzerine. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Onbaşı, F. (2005). Sivil Toplum. İstanbul: Leyla ile Mecnun Yayıncılık.
- Said, E. (2017). Şarkiyatçılık Batı'nın Şark Anlayışları. İstanbul: Metis Yayınları.
- Sarıbay, A. Y. (1994). Postmodernite, Sivil Toplum ve İslam. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Sariolghalam, M. (1999). Ortadoğu'da Sivil Toplum Umutları: Kültürel Engeller Üzerine Bir Çözümleme. Sivil Toplum, Demokrasi ve İslam Dünyası içinde (74- 82). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Sunar, L. (2018). Türkiye'de İslami STK'lerin Kurumsal Yapı ve Faaliyetlerinin Değişimi, İstanbul: İlke Yayınları.
- Sunar, İ. (1999). Sivil Toplum ve İslamiyet. Sivil Toplum, Demokrasi ve İslam Dünyası içinde (11-22). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Tekeli, İ. (2012). Türkiye için STK'lar ve Katılımcı Demokrasi Yazıları, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Tosun, G. E. (2006). İzmir'de Sivil Toplum. İstanbul: Alfa Aktüel Yayınları.
- Tibi, B. (1999). İslam Uygarlığında Sivil Toplumun Kültürel Dayanağı: İslam ve Demokrasi – Uygarlıklar Arasındaki Köprüler. Sivil Toplum, Demokrasi ve İslam içinde (31-45). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Şanlıurfa Sivil Toplum Kuruluşları. <http://www.urfastk-iyad.org/hakkimizda/> 12.04.2021 tarihinde erişildi.
- Yaman, F. (2017). Avrupa'da İslam ve Sivil Toplum Almanya Örneği, İstanbul: Kaknüs Yayınları.

Yıldırım, A. ve Şimşek H. (2018). Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri, Ankara: Seçkin Yayıncılık.